

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Sor. 126

Title: Akhyata Shakti Vada
Coll.

Comment on "Akhyāta ^{mye} Shakti Vāh		
:	:	Tarka Vageesh : Author
:	:	Bhaktāchārīya : Editor
:	:	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
126	:	: Remarks

126

स्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ क्वेविता चरपुटे न पूरयन्वन्नि कां प्रवक्तुं पुलपेन्ति मोहयन्निवित्तमामलेच ॥
 ॥ नापातु कोपिनव नैरदछविः ॥ १ ॥ श्रीमतामपुराणा पतर्कवागीशधीनता आख्यातशक्तिवा ॥
 ॥ दस्य क्रियते निर्वृत्तिः शुभा ॥ २ ॥ आख्यातशक्त्येनिरूपयति आख्यातस्येति आख्यातपत्न ॥
 ॥ स्वावष्टिन्तशक्त्यताकप्रियर्च ॥ तेनैवक्ष्यमाणहेतोर्नैवेष्ट्यधिकरणे आख्यातत्वे चसके ॥
 ॥ तद्विशेषसंबंधेनाख्यातपदत्वं न तु जातिस्तिष्ठादिनासां कर्मात्मानाभावाच्च ॥ शक्त्यपत्तयः ॥
 ॥ अदकंचननदे किंतु प्रत्येकं तिष्ठेत्तदिकमेव आख्यातत्वप्रकारेणानंदशापोकात्तापव्याक ॥
 नि ॥ अणानभिज्ञानेतिष्ट्यादिनाशानाद्यावद्वोचमात्रस्यैव शक्तिः अमृतन्यत्वप्रसंगात्तत्तिष्ठति ॥
 ॥ प्रकरेणानंदशापोतत्प्रकरेणानाद्यावद्वोचानुदयस्य सर्वसिद्धत्वात्तापत्तत्वं प्रवृ ॥
 ॥ तत्त्वं चरागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो हंपते अहंप्रवृत्तोस्मि अहं करोमि इत्यनुव्यवसाय ॥
 ॥ साक्षिको निवृत्तिजीवनयोऽनियतव्यावृत्तोजातिविशेषः निवृत्तिजीवनयोऽनियतव्यवसाय ॥
 ॥ जन्यत्वात्तयानुव्यवसायविरहाच्च ॥ चैष्टजनकतावच्छेदकोपि स एव निवृत्ते ॥ चैष्टजनक ॥
 ॥ त्वविरहात्सुष्ठुतैशरीरकर्मेण ॥ चैष्टत्वेनानानावादात्तत्राधिकेष्टत्वस्यानुभवसिद्धे ॥

॥ रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तिव्यापको निवृत्तिव्यावृत्ते जीवने नियतस्य चारणो जातिविशेषः ॥
 ॥ एवञ्चेष्टाजनकतावच्छेदकः स च नास्ति तस्य शक्यतावच्छेदकं तथा स स्वरव्यावृत्तस्य च ॥
 ॥ तु पर्याप्तत्वात्तु पपत्तेः ॥ सुष्ठु सै जीवने नियतस्यैव पिस्वार्थस्य ककरोतीति व्यवहाराभा ॥
 ॥ वेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तिव्यस्यैव कृत्वा तु शक्यतावच्छेदकत्वात् ॥ एतेन प्रवृत्ति निवृत्ति ॥
 ॥ नि जीवने नियतस्य चारणं गुरा विभाजकतावच्छेदकं प्रपन्नत्वं मेवास्ति तस्य शक्यता ॥
 ॥ तावच्छेदकं न वै वंशकरो चर निवृत्तिदशापानपि पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं निवृत्ति ॥
 ॥ तेऽक्रियानुकूलत्वाभावात् ॥ क्रियानिष्ठसाध्यत्वाव्यविकल्पात् विषयत्वानिरूपकत्वाच्च ॥
 ॥ वदारासंभवात् ॥ आरब्धातार्थपत्तयत्वात् ॥ तत्प्राप्त्यर्थे स्तादृशसंबन्धेनैव च यस्य साक्षात् ॥
 ॥ तत्प्राप्त्यर्थे भ्रमस्तथा प्रयोगस्यैव वात् ॥ प्रवृत्तिव्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि विकल्पाभावे ॥
 ॥ यत्ता भ्रमस्तथा प्रयोगस्यैव वात् ॥ तदितिकस्य चित्तप्रपन्नत्वं तस्य जातिव्यवहाराभावेन ॥
 ॥ स्पष्टत्वात्तु पर्याप्तत्वात्तु पपत्तेः ॥ गुरा विभाजकतावच्छेदकत्वं तस्य जातिव्यवहाराभावेन ॥
 ॥ प्रवृत्तिव्यस्यैव तस्य गुरा वा ॥ न च प्रवृत्तिव्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वे चैत्रो निश्चयः ॥

रामः ९

श्वरो वेदवर्कः श्वरो वेदः श्वारयति

अथ

॥ तीसादेकैक्यं वासा नुकूलप्रज्ञानुभव इति वा ॥ तत्र वासात्तु प्रतीतेः ॥ शरीरक्रिया विशेषस्य वा ॥
 ॥ सत्त्वात् ॥ न च तत्प्राप्त्यर्थे प्रवृत्तिव्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वं परमे श्वरो वेदप्रपुंके इत्यादौ कमेवेदाभिन्नत्वात् ॥
 ॥ कूलपत्तत्वात्तु भवो वेदजनकतावच्छेदकं निष्कृतानुकूलं यत्तत्त्वात्तु भवो वेदिति वा ॥ कार्यसामान्ये प्रतीतिरु ॥
 ॥ तन्मात्रा पक्षधर्मतया च प्रवृत्तिव्यस्यैव जन्मकतावच्छेदकत्वेन भगवत्प्राप्त्यर्थे प्रवृत्तिव्यस्यैव प्रतीतिरु ॥
 ॥ हकप्रज्ञात्तु सिद्धत्वात् ॥ यच्च तत्र वच्चादिधातोरेव प्रपन्नत्वात्तु न्यमर्थः ॥ अनुकूलं विषयत्वं वाक्यम् ॥
 ॥ विभक्त्यर्थः ॥ आख्यातस्य अपत्यमेवार्थः ॥ आख्यातस्यैव वापत्तत्वात्तु न्यमर्थः ॥ वच्चादिधातुश्च ॥
 ॥ कृत्वा च भिन्नातपर एव तात्तु नानुपपत्तिकेनोपि वा ॥ विभक्त्यर्थे श्वरो वेदप्रपुंके इत्यादौ कमेवेदाभिन्नत्वात् ॥
 ॥ यि धातोः कृत्वा च भिन्नातपर एवार्थः ॥ आख्यातस्यैव वापत्तत्वात्तु न्यमर्थः ॥ आख्यातस्यैव वापत्तत्वात्तु न्यमर्थः ॥
 ॥ न च अपत्यमर्थः ॥ तथा च परमे श्वरो वेदप्रपुंके इत्यादौ कमेवेदाभिन्नत्वात् ॥ अत्र श्वरो वेदप्रपुंके इत्यादौ कमेवेदाभिन्नत्वात् ॥
 ॥ वच्चादिधातुश्च ॥ यच्च तत्र वच्चादिधातोरेव प्रपन्नत्वात्तु न्यमर्थः ॥ अनुकूलं विषयत्वं वाक्यम् ॥
 ॥ चर्चातिपत्तिपाकं करोतीति सादिताव्यवर्तिनापत्तयर्थकरोतीति नापत्तयर्थकत्वात्तु नानुपपत्तिकेनोपि वा ॥
 ॥ नात्तु त्वादिपक्षस्यैव वापत्तत्वात्तु नानुपपत्तिकेनोपि वा ॥ विभक्त्यर्थः ॥ आख्यातस्यैव वापत्तत्वात्तु न्यमर्थः ॥
 ॥ कथं प्रतिपादकं तात्तु नानुपपत्तिकेनोपि वा ॥ विभक्त्यर्थः ॥ आख्यातस्यैव वापत्तत्वात्तु न्यमर्थः ॥

रामः

ला २

आ-दी-॥ मकरोत्तरापरिग्रहः॥ आदिपदाकारेण तुपाकं करोतीत्यत्र कुरोति नापश्यतीत्यादेरविवरणम्॥
 ॥ यथा श्रुता संगतेः॥ अथ ~~अथ~~ पञ्चमिपाकं करोतीत्यादिविवरेषु पञ्चमिपदं स्वफतपापञ्चपद॥
 २ ॥ तिपदपरिपाकपदसमभिवाहारेण कृत्वा तुः पाकसमानार्थकत्वं कुरे समानार्थकत्वं परः॥
 ॥ आश्रयत्वविरुद्धीतीर्थः॥ एवंपञ्चमपदपाकसमानार्थकं तिपदकुरे समानार्थकइत्यादिबोधः॥
 ॥ एवं सर्वत्रैव विवरणे तत्तत्समभिवाहारेण तत्तत्समानार्थत्वे तत्तत्समानार्थकैवातश्रुताः॥
 ॥ त एव पदसमानार्थकतया पदोप्यते तत्तत्स्य विवरणमिति ग्रामाणि काः॥ ननु तथापि स्वरा॥
 ॥ क्यप्रतिपादकताविशेषसंबंधेन कुरे चातुमत्वक्षणापात्राणि भ्रमेण वा स्वराक्यप्रतिपा॥
 ॥ दकैरादैनैकांति कमिसत आह॥ व्यवहारादिवेति॥ बाध्यकं विना स्वसाध्यस्य बाध्यकं पदं॥
 ॥ शेषेण तदभाववत्त्वविशेषणसहचारेण॥ व्युत्पत्तेः॥ व्युत्पत्तिसंभवात्॥ शक्तिरहसंभवा॥
 ॥ इति पावत॥ गवादि व्यवहारोपपागवादिपदस्य स्वराक्यत्वरूपस्वसाध्यस्य बाध्यकं प॥
 ॥ विशेषणलक्षणाशक्तिभ्रमजन्यस्वजन्यप्रतिपक्षिष्यपतासंबंधेन गवादि व्यवहार॥
 ॥ वत्तदभाववत्त्वसंतीति विशेषणविशिष्टीभूतप्रतिपाद्यतासंबंधेन गवादि व्यवहारः॥
 ॥ इति शक्तिसाध्यकः॥ तथा कुरे चातुलादिरूपविवरणमपि प्रवृत्तिबाधविशेषक्यता॥

राम

२

॥ कृत्वादिरूपस्वसाध्यस्य बाध्यकं पदविशेषणलक्षणाशक्तिभ्रमजन्यस्वजन्यप्रतिपक्षिष्यपतासंबंधेन गवादि व्यवहारः॥
 ॥ कृतासंबंधेन कुरे चातुलादिमत्तदभाववत्त्वसंतीति विशेषणविशिष्टीभूतप्रतिपाद्यतासंबंधेन गवादि व्यवहारः॥
 ॥ प्रतिपादकताविशेषसंबंधेन प्रवृत्त्यादावाख्यातादेः शक्तिबोधकमिसत आह॥ तपोचनिरुक्तं॥
 ॥ बाधकाभाववत्तद्वेतो विशेषणदेषमिति भावः॥ अत एव शक्तिग्रह व्याकरणे पमानं॥
 ॥ कोशापवाक्या व्यवहारतश्चावाक्यस्य शेषादिवत्तेवैदंतिसंनिध्यतः सिद्धपदस्य च॥
 ६५ ॥ पदार्थपठंति॥ त्रानुमानपदं व्यवहारादीतरुल्लिङ्गकानुमानपर॥ तेन व्यवहारादेर्न पृथ॥
 ॥ गुणोदानविरोधः॥ सांप्रदायिकास्तु न वाख्यातस्य किं वाक्यमिसत आह॥ आख्यातस्येति॥
 ॥ पलप्रख्यातस्य वाच्यइति पञ्चाश्रुत एवार्थः॥ ननु तस्याख्यातवाच्यत्वे किं मानमिसत॥
 ॥ आह पञ्चतीति॥ करोति नेति॥ अनेदेव तीया॥ अन्वयश्चास्य विवरण॥ विवरणं स्वस॥
 ॥ मानार्थकतया तापनं॥ तापनं च तन्मातु कूलः शब्दः प्रमाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः॥ तथा च वि॥
 ॥ वरणमेव मानमिति भावः॥ ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वेन शब्दविचयैराशक्तं॥
 ॥ पदार्थत्ववाक्यार्थत्वोपरभावोदिस आह॥ व्यवहारादिवेति॥ तथा चातुमानवि॥
 ॥ अथैव तस्य शक्तिसाध्यकत्वमिति भावः॥ अनुमानं चोक्तप्रापमिति वाच्यं कु॥ न॥

आ. टी. ॥ अथ तत्र प्रथमः प्रश्नः वे निरूप्य लक्षणैः स्य ये तन्नेना न्वयः ॥ ननु विप्रिष्ट निरूपिताधारत्वं संवंधेन क॥
 ॥ तदपि दार्ष्टिक्यमना नुक्कल व्यापारान्वयस्य सौकाश्यात् न मनविप्रिष्ट व्यापारस्य निरूप्यत्वे विरहान्ना ॥
 ॥ तिप्रसंग इत्यत आह ज्ञानातीत्यादि तस्यावच्छेदकं न्यनीपाश्रयत्वं निरूप्य लक्षणमैवोप ॥
 ॥ यथैतौ नानुक्कल व्यापारे लक्षणैः कल्प्येतरतिभावः ॥ अत्र चक्षुर्ज्ञानातीत्यादौ व्यापारस्य विप्रिष्ट ॥
 ॥ प्रत्ययादुक्तं विप्रिष्टीति भाग आह लक्षणैः पृथगं तदनुक्कल प्रवृत्तेरपि प्रत्ययात्मततदेवैति ॥
 ॥ लक्षणैः सत्प्रवृत्तिरन्यत्वं मसंभावमेवेति भावः ॥ ननु सत्प्रवृत्तिरपि व्यापारो रप्रतीता ॥
 ॥ अपि आत्मनो योगादिरूपे व्यापार आत्मनिसंभव एव ॥ अतिप्रसंग निरासे विधात्व ॥
 ॥ विप्रिष्ट निरूपिताधारत्वं स्य संवंधत्वं निरूप्य भागमादेव संभवतीत्याशये नोक्तं ॥
 ॥ विप्रिष्टे निद्रातीत्यादि विदेः कालसंबन्धित्वमर्थः ॥ तदनुक्कल कति व्यापारयोश्च न घटत्वा ॥
 ॥ दौ संभवः ॥ एवं सिद्धयनाडी विशेषावच्छेदे नात्मनो योगो निद्रा मिद्वत्पुष्टीति साधा ॥
 ॥ रणे नाडी विशेषरतिर्ज्ञातिविशेषः ॥ तेन सुषुप्तौ निद्रातीति प्रयोगो नानुपपन्नः ॥ तादृश ॥
 ॥ निद्राश्रयत्वव्यवहारश्चात्मनि मनोव्यावृत्ते नात्मत्वविशिष्ट सप्तवायसंबन्धेन शरीरे ॥
 ॥ च स्वसमवायिसमवेतादृशारब्धत्वलक्षणपरंपरासंबन्धेन असाधारणतदनुक्कल ॥

राम
५

॥ ताश्रय व्यापारश्च न कश्चिदात्मनिसंभवतीति भावः ॥ वस्तुतस्तु विप्रिष्टे सत्प्रवृत्तिरपि निद्रातीति पाठः निद्रा ॥
 ॥ नमिद्वारयनाडी विशेषेण मनः संयोगः ॥ तदा अप्रत्यक्ष व्यवहारश्चात्मनिसंभववापिसमवेत शरीरार ॥
 ॥ नमिदृष्टवत्त्वरूपपरंपरासंबन्धेन शरीरे वस्त्वसमवापिसमवेतद्रव्यत्वलक्षणपरंपरासंबन्धे ॥
 ॥ न असाधारणतदनुक्कलताश्रय व्यापारश्च कश्चिदात्मनिसंभवतीति भावः ॥ यथा स्वसमवाय ॥
 ॥ पिसमवेत शरीरारभकादृष्टवत्त्वादिरूपपरंपरासंबन्धेन तादृश निद्राश्रयत्वमात्मनस्तथा ॥
 ॥ तदनुक्कल व्यापारस्य नाडी त्रिपादेरपि तेन संबन्धेनात्मनिसत्त्वसंभवादुक्तं विप्रिष्ट इति काल ॥
 ॥ संबन्धित्वरूपस्य विप्रिष्टमात्रत्वस्य चानुक्कल व्यापारो न कश्चिद्व्यवहारो संभवतीति भावः ॥
 ॥ ननु विदेरर्थस्य सत्तात्मकतया तदनुक्कल व्यापार एवाप्रसिद्ध इति तत्र सत्ताजातेस्तदर्थत्वं विप्रिष्ट ॥ अद ॥
 ॥ यत इत्यादौ लडाघर्षीतीतत्वाद्यन्यथानुपपत्तेः ॥ ननु योग्ये गच्छतीत्यादौ गमनादिविप्रिष्ट ॥
 ॥ व्यापारवत्त्वस्यापि प्रत्ययात् तत्रापि निरूप्य लक्षणपक्षे ज्ञानातीत्यादौ आश्रयत्वस्य न ॥
 ॥ बीरे वेत्यत आह गत्यादि निराश्रय गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वमात्रप्रतीतिरित्यर्थः ॥ आदिपदादयः ॥
 ॥ सप्तजतीत्यादौ त्यागादेः परिग्रहः ॥ ननु पूर्वोक्तेषु ज्ञानातीत्यादिषु ज्ञानादेः परिग्रहः ॥ मात्रांशस्य ॥
 ॥ पुनरुक्तत्वापत्तेः ॥ अतएव ज्ञानातीत्यास्य पूर्वगच्छतीति पाठः प्राप्तादिकः ॥ क्वचिच्छात्रमात्रप ॥

आ. टी.
५

॥ दसंवलितो नपाठः जानातीत्यस्य पूर्वगच्छतीत्यपि पाठः । तत्र गच्छति जानातीत्यादौ धात्वर्थानुक्तं ॥
 ॥ लकृति व्यापारपोरप्रतीतावपि आश्रयत्वस्याप्रतीतो न तत्र लक्षणसंभव इत्यतः तत्र गच्छतीति ॥
 ॥ ति आदिना ज्ञानादिपरिग्रह इति ध्येयं । आश्रयत्व इति निरूपकत्वात् एतेनान्वयि ज्ञानादी ॥
 ॥ नां चतुर्णामाश्रयत्वसमवायेनावच्छेदकतया च बोध्यं । तेन चैत्रादिशरीरेषु जानातीत्यादि ॥
 ॥ प्रयोगोपपत्तिः । न वाच्यो जानातीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । गच्छादेराश्रयत्ववसमवायेनैव ॥
 ॥ बोध्यं तेन पथा कथं चित्संबन्धमादाय नातिप्रसंगः । न चैवमात्मगच्छतीति प्रयोगो ॥
 ॥ न स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात् । अहंगच्छामीत्यादौ उच्चारयि त्रादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपं ॥
 ॥ येणामदादिशब्दतया नान्वयानुपपत्तिः । अतएवास्मात्पचतीति प्रयोगवारणाय ॥
 ॥ वच्छेदकतासंबन्धेनैव कर्तृपदार्थे आख्यातार्थपि नान्वयस्य साक्षात्त्ववादिना ॥
 ॥ मप्यहपनामित्यपचसीत्यादौ नान्वयानुपपत्तिः । उच्चारयि त्रादिशरीरस्यैव चैत्रं ॥
 ॥ त्वदिरूपेणामदादिशब्दवाच्यतया वच्छेदकतासंबन्धेनैव प्रवृत्तेस्तत्रान्वयसंभवः ॥
 ॥ इति ध्येयं । ननु तथाप्यनुक्तं व्यापारे निरूपकत्वात् एतेनान्वयसंभवः । न चैत्रादीनां ॥
 ॥ वलीपि पुनर्वातमानोपपत्तिकनाशविशिष्टव्यापारवत्त्वप्रतीतिः । तादृशव्यापारवत्ता ॥

राम-
५

॥ चनाशकतावच्छेदकतासंबन्धेनैव तत्राह । नश्यतीत्यादौ विधि । तथैवानुभववदिति भावः ॥
 ॥ यपि प्रतिषेधो गितासंबन्धेनाश्रयत्वमेवावशिष्टत्रापिसंभवति । आमानि प्राप्तीत्यादौ नान्वयबोध्यं ॥
 ॥ नुरोधेन संबन्धितासाधारणश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथापि प्रतिषेधो गित्वप्रकारेणैवानु ॥
 ॥ भवस्य तत्रानुभवसिद्धत्वात् स रित्यागः । न नुरोधेन गच्छति चैत्रो जानातीत्यादौ वरुणनिशुपती ॥
 ॥ त्यादौ च धात्वर्थकर्तृपदार्थयोः संसर्गसर्पादयैवाश्रयत्वप्रतिषेधो गित्वयोर्भावेन संभवात्किं ॥
 ॥ लक्षणाभ्युपगमेन । आख्यातस्य तु पृथगप्यप्यवर्तमानत्वादिकं संख्यावाचोऽस्ति तत्तत्राह ॥
 ॥ हचैत्र इति । अन्वयावोच्यते । धात्वर्थकर्तृतासंबन्धेन तदुल्लेखकतासंबन्धेन चैत्रस्यान्वयावोच्यं ॥
 ॥ तद्वद्व्यात्वर्थस्य पाकस्य कर्मतासंबन्धेन तदुल्लेखकतासंबन्धेन चैत्रादावन्वयावोच्यं चैत्यर्थः ॥
 ॥ इदमुपलक्षणं । ज्ञानं चैत्रस्यादौ आश्रयतासंबन्धेन चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयावोच्यं चैत्यपि बो ॥
 ॥ ध्येयं एतेन चैत्रः पचति तदुल्लेखस्य तत्र पाकविशेषकतदुल्लेखप्रकारको न्वयबोधवारणाय तत्र ॥
 ॥ पचध्यात्वर्थस्य नामार्थविशेषतया न्वयबोधोऽव्युत्पन्नोऽस्तु प्रकृते च नामार्थकर्तृविशेषतया ॥
 ॥ गच्छादिधात्वर्थस्यान्वयबोधेन किमुपि वाचकमिति प्रत्युक्तं । तत्राप्यवर्तमानादौ धात्वर्थनामा ॥
 ॥ यथैव भेदसंसर्गेण न्वयबोधोऽप्युत्पन्नोऽस्ति । अत्र भेदातिरिक्तसंबन्धेनैव भेदः । भेदे ॥
 ॥ स्तत्तात्पर्यं । साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया शब्दाज्जन्मतया तदुल्लेखवतीत्यादौ नामार्थः ॥

॥ एवमनंतरोपक्रमतो भूतं ननु मया कृतमिति व्यवहारः । व्यवहारे प्रसिद्धमहर्तव्यता न स्पष्टे वहेतुः ॥
 ॥ अतएव तिसंस्थानत्वप्रवेशः । तथा च क्रियायाः कृत्यार्थत्वे त्रिपाजन्यत्वस्यैव तादृश व्यवहारः ॥
 ॥ रविषयतावच्छेदकतया तन्मेलप्रतिसंस्थानदशायां निवर्तकमलजन्मप्रतिसंस्था ॥
 ॥ नादकृतव्यवहारा नापत्तिरिति भावः । इदमुक्तं ॥ नान्तरीयके पिमया कृतमिति व्य ॥
 ॥ व्यवहारप्रसंगात् । ममानकृतमिति व्यवहाराप्रसंगाच्चेति ध्येयं । आचार्येण प्रथमं यु ॥
 ॥ किमपि ध्यायत इति तीयां पुक्तिमाह । रात्रादिबोद्धिः । शीतपदादिबोद्धित्यर्थः । आ ॥
 ॥ अप्यपेक्षितं । तथा च तच्च कृतिमतिराक्तावपि स विषयव्याहारे स्मृतस्य अपेक्षितं ॥
 ॥ लक्षणा । अन्यथा कर्तृत्वकृतिकर्तृत्वव्यपः स्यात्स बोधोऽप्युक्तिभावः । न चेदमे ॥
 ॥ वासिष्ठं । किंतुकर्तृपदं क्रियाश्रयबोधकं । अनुकूलव्यापाराश्रयबोधकं वेत्यत आ ॥
 ॥ हा । क्रियाश्रयः । क्रियास्पंदः । अनुकूलव्यापारस्येति पाठः । तदनुकूलव्यापारस्येति ॥
 ॥ पाठः । आमादिकः । तस्येन क्रियानुकर्षद्यं करोति च । स्पकर्तृत्वादौ स्पंदानुकूलः ॥
 ॥ व्यापारस्य कृत्यार्थत्वात् न भुक्ता मातृप्राकरोतीत्यादि स्थलविशेषा मिप्रायेण ॥
 ॥ तदमिध्या नमतस्माद्दशापठेपिनदूषणमिति केचित् । प्रथमे दूषणमाह । तदा ॥

असंगतः २

[illegible]

ना ३

आसीरे चेष पतेरिमे प्रामादयः न वेवकारकमात्रेव कर्तव्यवहारप्रसंगस्यत आह। कर्तपरेवेति निरुद्धः॥
 ॥लेक्षणं प्रवृत्तौ निरुद्धलेक्षणं॥ भवतां योपोरपेक्षे प्रो व्यापार इव। अन्यथा कर्मणि कारक व्यवहारो न॥
 ॥स्वादिभिभावः प्रवृत्तिः॥ क्रियायाः प्रयत्नः। क्रियादिरूपजनक व्यापाराप्रपमात्रे कर्मिदिविति यावद। न॥
 ॥तत्प्रयोगः। न कर्तपदप्रयोगः। वस्तुतस्तु कर्मिदावपि कारक प्रयोग इव कर्तपदप्रयोगोऽप्यभ्युपेयते। अतः॥
 ॥एव विवक्षातः कारकविभक्तये भवेतीति शाब्दिका इत्यभिप्रायेऽपि दीप्तनेन संचितः। एवं चेति। कर्मो॥
 ॥पलावाचकत्वे चेत्सर्पः। जनकव्यापार इव वाच्यात स्वाधीनसंगे तत्तत्त्विते। उक्तहेतु इत्यस्य प्रवृत्तिः॥
 ॥त्वविशिष्टे शक्ति साधकत्वात् संभवादिति भावः। व्यापारत्वं च धर्मत्वं तच्च प्रत्यक्षं स्यात्। एवमपि॥
 ॥न परमेश्वरो वेदवर्तीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। अस्याप्यारण्यजनकत्वस्यैव शब्दात्तावच्छेदकतया॥
 ॥चनेश्वरपञ्चते कृष्टः पञ्चतीत्यादिप्रयोगः। अन्यथा प्रवृत्तिशक्तिवदिनामप्यप्रतीकारात्। प्रवृत्तिः॥
 ॥तिस्यैव भगवत्पले पिसत्वात्। आत्मा उपवर्तीत्यादिप्रयोगो चेष्टापतेरिति निगर्तः। ननु तस्या॥
 ॥पि विनिगमकाभावात् शक्तिसाधकहेतु नैव प्रवृत्तिश्च विशिष्टे शक्तिः सैव तृतीयत आहति॥
 ॥इति॥ इति। इति न शक्यतावच्छेदकजनकत्वदले अनन्यथा सिद्धत्वात् प्रवेनास्य अचेतनेति॥

रान
८

॥अग्निकाष्ठपावपीसर्पः। पञ्चतीति प्रयोगात्। व्यापारानुवांच विरोधतः संबंधे न पञ्चतीति प्रयोगस्य॥
 ॥सत्वात्। प्रयोगेऽतीत्यादौ अपलप्रतीतेरेव न वेत्तुं तत्त्वोदतस्य विभागः। अनुतत्कारमातस्य व्यापा॥
 ॥रेलक्षणेऽस्यत आह। क्रियेति। क्रियापाकः। गेण त्वं लक्षणा। न जनन्यत्वं। न वेवतुल्य कर्मणा देवपि॥
 ॥पाकात्तुल्यत्वात् तदानीमपि पञ्चतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह। प्रयोगे जनकत्वमिति दक्षितं॥
 ॥जनकप्रवृत्तिवत्स्य शक्यतावच्छेदकत्ववादी शब्दोक्तः। कयति। तर्हि। आख्यातस्य जनकः॥
 ॥प्रवृत्तिविविशिष्टा शक्तत्वे चेत्सर्पः पञ्चतीत्यादौ चैत्रः पञ्चतीत्यादौ जनकपलाभुभवः पाकजः॥
 ॥न के पलाभुभवः। पला विना भूतेति। चैत्रत्वादिविशिष्टं जनकता संबंधे न पाकजनकस्य॥
 ॥न व्याप्ये नैव चैत्रः पाकादि क्रियाविशेष कारणस्य पलस्येति पाठः। पाकादिक क्षण क्रिया॥
 ॥विशेषजनकस्य पलस्येत्यर्थः। क्रियाविशेषेणेति तृतीयांतकापि कारणत्वाच्चित्तनिरुद्धः॥
 ॥पितृत्वस्य तृतीयांतमादायापमेवार्थः। तथा च चैत्रः पाकजनकपलत्वात् न पाककत्वादि॥
 ॥तनुमानप्रकार इति भावः। केचित्तु पला विना भूतेनेति। तादात्म्यसंबंधे न जनकमलं॥
 ॥व्याप्ये नैव चैत्रः। क्रियाविशेषेण तादात्म्यस्य तपाकादिविशेषेण। कारणस्य जनकः॥
 ॥त्वविशिष्टस्य अनुमानात्। जन्यत्व संबंधे नानुमानात्। अपाकादौ जनकपलत्वात्॥

आ. १॥ पा. क. हि. नु. मान. प्र. कार. ॥ सो. रा. दि. पा. के. प. न. तो. भ. ग. व. त. प. व. ति. ज. न. य. त. व. स. प. व. स. त. न. य. म. नि. च. ॥ त. ॥
 १॥ द. न. त. र. च. ॥ नु. मा. नो. प. स्थि. त. स. प. ज. न. क. ता. वि. शि. ष. स. प. न. स. प. क. द. शो. ज. न. क. त. वे. नि. रु. प. त. सं. व. ॥
 ॥ ये. न. ध्या. त. प. स्थि. त. पा. का. दि. वि. शो. ष. स. प. वि. शो. ष. ए. त. पा. न. व. प. श. ति. भा. वा. ए. ते. ना. नु. मा. ना. सा. को. ॥
 ॥ ज. न. क. प. त. वा. र. इ. ला. दि. प्र. ती. सु. प. पा. द. ने. पि. पा. क. ज. न. क. प. ल. वा. नि. ति. वि. क. श. ए. नु. म. व. स. प. नु. ॥
 त ॥ प. पा. द. ना. त. इ. द. म. स. ग. मि. ति. प. रा. सा. ॥ अ. ग्रे. वा. ये. व. मि. त्य. त. व. ते. मा. न. त. व. प. द. पा. क. व. त. स. प. पु. प. ल. ॥
 ॥ भ. क. मि. ति. वा. न. कु. ॥ न. ने. व. प. च. ति. पा. क. ज. न. क. प. ल. वा. नि. ति. वि. व. र. ए. म. स. ग. त. ते. न. प्र. वृ. त. ॥
 ॥ ति. प. द. स. प. न. प. द. श. क. यो. प. स. प. प. क. ल. वो. च. ना. दि. स. त. ॥ हा. प. च. ती. ति. ता. स. र्ध. वि. व. र. ॥
 ॥ ए. मि. ति. प. र. प. र. मा. प. न. प. द. श. क. य. प्र. ती. ती. ष. मे. वृ. ति. त. व. स. प. ति. प. द. वो. च. क. न. तु. त. दु. प. स्थि. ॥
 ॥ ति. ज. न. क. ता. वो. च. के. मि. त्य. र्ध. ॥ प. दा. ता. स. र्ध. वि. व. र. ए. त. स. र. व. मा. ज. वो. च. के. प. ल. प. द. श. क. य. ॥
 ॥ प्र. ती. तो. ति. प. द. ता. नो. त. र. त. व. मा. त्र. वो. च. क. मि. ति. प. र. त. ॥ न. तु. ति. प. दे. त. दु. प. स्थि. ति. ज. न. क. ल. वो. ॥
 ॥ च. क. मि. त्य. र्ध. ॥ न. नु. वि. व. र. ए. न. स्व. प्र. ति. पा. चो. प. स. प. प. क. ल. मे. व. वि. व. र. प. मा. ए. वो. च. त. इ. स. ॥
 ॥ त. ॥ हा. वि. व. र. ए. स. प. स्व. प्र. ति. पा. चो. प. स. प. प. क. ल. वो. च. क. ल. नि. प. मे. इ. स. र्ध. ॥ च. मि. ति. ॥
 ॥ पि. आ. र. वा. ता. र्ध. वि. शो. ष. ले. ना. मि. म. त. स. पा. पि. वा. य. ता. प. ने. ॥ म. व. न. ते. आ. र. वा. त. प. द. वा. ॥

अन्येति

पलपस्या

राम ९

॥ च. ता. प. ने. म. तु. प. द. श. क. यो. प. स. प. प. क. ल. स. प. म. यो. क. वि. व. र. ए. न. ति. प. दे. वो. च. ना. त. अ. तो. ना. नि. प. म. इ. ति. भा. ॥
 ॥ के. ॥ अ. न. व. मि. ति. ॥ ए. व. प्र. वृ. ति. त. वि. शि. ष. स. प. रा. वा. ता. नु. प. स. प. य. लो. व. र्ते. म. ॥ आ. र. वा. तो. प. स. प. पि. ते. व. र्ते. मा. ॥
 ॥ न. लो. प. ल. स. प. ॥ प्र. वृ. ति. त. वि. शि. ष. स. प. ॥ अ. प. द. ॥ वा. ता. प. दा. नु. प. स्थि. त. की. त. ॥ वा. की. ला. कां. से. ति. नि. प. ना. दि. ॥
 ॥ ति. भा. व. ॥ अ. र्ध. ॥ आ. हा. र. वा. दि. न. त. म. व. ले. व्य. क. दा. वि. द. प. दा. र्ध. वि. अ. न. व. ये. व. कु. श. व. य. त. इ. स. तो. वृ. प. ति. वि. शो. ॥
 ति. ॥ अ. न. प. म. ॥ अ. न. व. के. चि. नु. न. नु. अ. ध्या. हा. त. प. दा. त. य. नो. प. स्थि. तो. व. र्ते. मा. न. ॥ लो. व. ये. न. वि. च्य. ती. स. त. ॥
 ॥ हा. ॥ अ. न. प. त. र्ती. ला. ॥ ये. त्र. प. च. ती. ला. दे. र. न. य. त्र. ॥ क्रि. वा. यो. स. यं. दे. ॥ ए. त. वृ. त. ल. ति. ग. ष. ती. ला. पो. इ. ॥ प. ॥
 ॥ ए. ॥ जा. ना. ती. ला. पा. व. पि. चा. ल. र्ध. व. र्ते. मा. न. ला. च. न. व. ये. वो. च्य. ॥ स्वा. र्ध. वा. पा. रे. ॥ ति. वा. श. व. ॥ वा. की. त. वृ. ॥
 दा. ॥ प. व. ती. ला. पो. ला. दा. दि. स. पा. दि. प. दा. र्ध. ॥ तां. त. रो. प. सं. य. हा. ॥ व. र्ते. मा. न. वा. दी. ला. दि. प. दा. दी. त. ल. म. वि. च्य. वो. प. स. ॥
 ॥ ग्रे. हा. ॥ न. व. प. च. ती. ला. दा. व. पि. चा. ल. र्ध. व. र्ते. मा. न. ला. च. न. व. ये. को. दा. ष. ती. वा. यो. सा. क्षा. दि. कृ. ति. ज. न. क. स. प. ॥
 ॥ स. प. द. स. प. पा. क. ल. मे. ते. त. स. म. न. वि. च्य. ता. ॥ हा. यो. त. द. नु. के. ले. क. र्ते. वा. पा. र. स. प. वि. च्य. ना. ॥ न. ॥ ता. द. शा. पा. पा. ॥
 ॥ व. र्ती. ति. प्र. मे. गा. त. ॥ व. स. तो. स. प्र. मे. गा. त. क. र्ते. वा. पा. र. स. प. ती. त. ल. द. शा. पो. ला. द. शा. पा. क. स. प. म. न. ता. द. शा. पा. पा. ॥
 ॥ व. र्ती. त. म. मे. गा. द. प. न. दि. ति. प्र. मे. गा. त. ॥ न. ॥ व. न. जि. ना. प. च्य. ते. ये. त्र. ए. प. च. त. इ. स. दो. कु. त्र. व. र्ते. म. न. ॥
 ॥ अ. न. व. ॥ त. त्र. म. य. ते. न. वा. पा. र. वृ. म. र. वो. च. ना. त. ॥ सा. क्षा. दि. कृ. ति. ज. न. क. स. प. स. प. द. स. प. प. क. ल. मे. ते. पा. ॥

॥ कानुकूलक हे व्यापारसखदशापोपचे लुपाकसखे पितादृशप्रयोगाभावेन कहे व्यापारसखदशापोपा ॥
 ॥ केसखे पितादृशप्रयोगसखेन न जीव धेतिद-वपस्यव लेमनाकमेवात्र नूनतत्र सुवर्धव्या ॥
 ॥ पारादीवेवतद-वप्रदृतिवाद्योतपासलुके वृत्तिभगपत्रेः तपापितृतीपातक हे पिदास ॥
 ॥ अभिव्याहते प-व्यते तंदुलदसादौवर्तमानवाच्य-वपप्रसंगस्य दुर्वारत्वाच्च न च तत्रानन्वि ॥
 ॥ तमेववर्तमानवाचिकमिति वाचापी कानुकूलक हे व्यापारस्यातीतानागतखदशापोपा ॥
 ॥ पितंदुल-प-व्यतदृतिव्यवहाराप्येति चे न तत्रवर्तमानव्यापारजन्य लादिरूपकारिभाषि ॥
 ॥ केवर्तमानवादेराख्यातार्थत्वात्तस्य च आत्वर्थे एवा-वपः ॥ आतो पाकानुकूलक्या ॥
 ॥ पारे लक्षणाया आत्वर्थे एववर्तमानवाच्य-वपसंभवाच्चेति भावः ॥ न-वपेकातः पा ॥
 ॥ कजनकेवर्तमानपलवान्पाकजनकवर्तमानव्यापारव लादिस्यनुमेयापदापाक ॥
 ॥ जनकपक्षणावृत्तिव्यापारसदापाकजनकत क्षणवृत्तिप लंदितिसामान्यमुरवीव्या ॥
 ॥ पिरित्याशंभ्य निराकरोति ॥ नचेति यलविगमेपीति तया च संयोगाद्यात्मकपाकजन ॥
 ॥ के व्यापारवत्पि सणोपाकजनकप लोभावात् यमि वारइति भावः ॥ ननु ससांनता ॥
 ॥ तपा सर्वदेवपाकजनकप लशत्वात् स्फुल्लकातस्यवर्तमाने त्वचटक लोभव्यति ॥

राम
१०

॥ वारइति यदा चेदे स त्रिषलैवर्तमानत्वपरकः तद्विनिश्चयापारवावच्छिन्नो हेतुः विशेषमु ॥
 ॥ स्वीव्यापिरतो न व्यभिचारइत्यत आह ॥ यमीति ॥ वै-दीदिरूप-धर्मिनिवृत्तेसर्पः ॥ तथा-वपाकजनक ॥
 ॥ नर्तमानपलवान्पाकजनकवर्तमानपलवान्पाक ॥
 ॥ जनकवर्तमानव्यापारव लादिस्यनुमेय ॥ स्फुल्लकातविशेषश्चेदे सति क्षणो वावर्तमान ॥
 ॥ त्वचटकस्तेन न व्यभिचारइत्यत आह ॥ तद्व्यधिकरणेति यलव्यधिकरणस्यापि स्या-व्या ॥
 ॥ दिनिष्ठाग्यादिसंयेणस्येसर्पः ॥ तथा-व्यभिचारइति भावः ॥ ननु चैत्रत्वसती सनेन हेतुवि ॥
 ॥ शेषणीयसाशंकते ॥ चैत-येति ॥ अचेतनेपि चैत्रादिसंकेतसत्वाडुत्तं चैतन्याविनेति ॥
 ॥ चैत्रत्वादीति ॥ चैत्रत्वस्वरूपतो विशेषणं तेन चैत्रत्वत्वेन चैत्रत्वस्य सादादनुपस्थि ॥
 ॥ तत्वेपिनक्षतिः ॥ तेन पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पलानुमानं पाकजनकवर्तमान ॥
 ॥ पलानुमानं ॥ शोभनादेरिति ॥ शोभनत्वस्य स्या-व्यादिसाधारणतया शोभनत्वे सति ता ॥
 ॥ दृशव्यापारत्वेन पलानुमानं पाकमिति भावः ॥ इदमुपलक्षणा चैत्रः प-चत्वादौ सादवो ॥
 ॥ आत्मकतादृशप्रतीतेरानुभविकत्वाच्चेत्यपि न तव्यातत्रेति पत्रपलशादवो धस्त ॥

ती१

॥ सत्रैस्यर्थाः जनक व्यापारस्य राक्ष्यतावच्छेदकत्वेऽपि द्विविधं शरणपाभाव रूपकत्वेनाप्यवकिमिति स॥
 ॥ अतस्तद्व्यापारेण जनकमलशक्तिवादी एतद्विषयः। नैव निति। जनक व्यापारजनक व्यापारजनक॥
 ॥ पलस्य जनकप्रवृत्तित्वस्य राक्ष्यत्वात्। राक्ष्यतावच्छेदकत्वात्। जनकत्वप्रवेरास्याविरहितत्वे॥
 ॥ पिप्रवृत्तित्वस्य जातितया तदपेक्ष्य भवत्वरूप व्यापारस्योपाधित्वेन गुरुत्वादिति भावः। जनक॥
 ॥ पलस्य राक्ष्यतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रवेरास्याविरूपकतया जनकत्वमेव राक्ष्य॥
 ॥ तावच्छेदकमस्तु राक्ष्यवाक्यं पलस्य प्रवेरा नेत्यभिप्रायेण शक्यते पलस्य विहायेति। पलस्य॥
 ॥ जलं मात्रे सामान्ये। तथा चेति। जनक सामान्ये राक्ष्ये चेत्यर्थः। अचेतनेपीति। व्यापारानु॥
 ॥ नचिमुख्यविशेषकत्वं सत्यमर्थः। अचेतनमुख्यविशेषकेपीत्यर्थः। प्रयोगः पचती॥
 ॥ सादिप्रयोगः। अजित पचतीत्यादिप्रयोगेपीतिसमुदितार्थः। अपचत्यपीति। तथा चोप॥
 ॥ चत्यपि नोक्तुरिपचतीत्यादिप्रयोगः स्यादिति भावः। तनुपलनराक्ष्यवादिनस्तवापित॥
 ॥ दृष्टजनककृतिकाले तां कृतिमादाय तत्र प्रयोगोद्वारः। जनकताविशेषनिवेदानेना॥
 ॥ तिप्रसंगवार एतु ममापि नाराक्ष्यमित्यत आह। पाकजनकैति। अतएव स्वजनक॥

रा०
११

॥ दृष्टजनककृतेः साजनकत्वादेव। कृत्यादिजन्यत्वमिति। आदिपददिष्टात्ता नादिपरिग्रहः। साध्येकार्यत्वे॥
 ॥ नहेतुना साध्ये। तनुनकेति सित्यादिजनकेत्यर्थः। अभ्युपेसाहभावेवेति। तादृशेति। पाकजनकादृ॥
 ॥ दृष्टजनकेत्यर्थः। त्वपापीति। जनक सामान्ये राक्ष्यवादिनापि। अन्यथा तदा तादृशाय तेनैव वापि॥
 ॥ दुर्वारत्वात्। अदृष्टमादायतिप्रसंगस्तदुर्वारः। अदृष्टस्य पलशरीरक्षेत्रादिद्वारे वपाकजन॥
 ॥ कृत्वादिति भावः। ननु कार्यस्य समवाये जनकस्य विषयतेति संबंधनिप्रतफलोपधानात्मज॥
 ॥ जनकता निवेदाददृष्टमादाय नातिप्रसंगदस्य तोन व्यमतमाह। पलनात्रमिति। प्रवृत्तित्वमात्र॥
 ॥ राक्ष्यराक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः। नच प्रवृत्तित्वस्यैव राक्ष्यतावच्छेदकत्वेऽप्यतद्व्यापार॥
 ॥ कादिजन्यफलशक्तित्वरूपपाकादिकर्मत्वप्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यं तत्रात्मनेपदस्य ल॥
 ॥ सलिकत्वात्। कर्मत्वफलत्वत्वतश्च फलमेव। जन्यतासंबन्धेन च पाकादेर्जीव्यस्य॥
 ॥ तत्राच्यपः। फलत्वं च कार्यत्वं। प्रतिपे। गितासंबन्धेन प्रागभावादिसंबन्धोपपत्तिरिति भावः। वि॥
 ॥ अपि त्वं जनकत्वं चेति तास्य जीवोक्त्यर्थस्य ताविकल्पः। संबंधांतरेणाच्यपस्य निराकोश॥
 ॥ त्यादवाच्यः। तनुपलनस्वरसेन विकल्पः। तेन जनकत्वस्य विषयित्वमपेक्ष्य गुरुत्वेऽपि च॥
 ॥ रममिदं शो नानुपपन्नः। अथेवमस्मदादिपाकानुष्ठानदशायां परमेश्वरं पचतीत्यपि॥

मिति ४

॥ प्रयोगपत्रिः तत्कृतेः सर्वविषयकतमकार्यमात्रजनकतया वा स्मदादिकर्तृकपाकस्य पितृविषयः ॥
 ॥ पत्वात्तज्ज्ञेयत्वाच्च न प्रवृत्तिस्त्वस्य राक्षसतावच्छेदकस्य तत्कृतावभावात्तथा प्रयोगादिति ॥
 ॥ वाच्यं तत्रापि प्रवृत्तिस्त्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् न वाख्यातार्थप्रपन्नकर्तृपदार्थः ॥
 ॥ पोरवच्छेदकतासंबन्धेना न्वपस्य साकांक्षतया न तथा प्रयोगः आत्मापचतीत्यपि प्रयोगेने ॥
 ॥ व्यते अहंपचाभिव्यं पचसीत्यादावुच्चारपित्रादिशरीरविशेषवचेत्रत्वादिना अस्मदात् ॥
 ॥ दिपदशक्यः परमेश्वरो वेदवक्ता स त्रापि परमेश्वरपदंतस्त्रीरपरं ननु परमात्मपरमिति ॥
 ॥ वाच्यं तत्रापि दानादीकृष्टः पचतीति प्रयोगापत्तैर्दुर्वारत्वादिति चेन्न साध्यतारख्यविषयः ॥
 ॥ यता विशेषस्य चेशादिद्वारा फलोपधानाख्यजनकता विशेषस्य च संसर्गत्वमिति नि ॥
 ॥ यमात् भगवत्कृतिश्च नास्मदादिकृतपाकादेस्तादृशविषयतावती तादृशजनकतावती ॥
 ॥ तीवा अतएव पाकत्वेन पाकविषयिण्याः कृतेः पाकत्वविषयिता नियमेपि पचैः पाकः ॥
 ॥ त्वेत्तद्वशात्तत्रापि पचतीति प्रयोगे न मेऽप्यः न वा दुपादान तादिसूपपाकादिविशेषताकप्रवृत्तिः ॥
 ॥ तिसत्वेपि पचतीत्याद्यपि प्रयोगे योग्यः न वा क्रियांतरगे न प्रवृत्तिदशायां स्वरूपः ॥
 ॥ योग्यतामादाय पचतीति प्रयोगः नापि पाकजनकादृष्टजनककृतिमादाय पचतीति प्र॥

राम
९२

॥ प्रोगः न च तथापि विषयप्रताया अपि संसर्गत्वेन पाकाद्यनुसरावपि पाकादिसाध्यकप्रवृत्तेर्वर्तमानतीतत्वं ॥
 ॥ दशायां पचस्य पचिदिसापत्तिर्दुर्वारा पचतीत्यादावख्यातार्थवर्तमानत्वादेराख्यातार्थप्रलोपावेका ॥
 ॥ त्वेषस्य भिरूत्वादिति वाच्यं विषयिता संसर्गमादाय तत्र तदानीं तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् फलोपधा ॥
 ॥ आत्मके जनकता संसर्गविषयकत्वे च तत्र तदानीं तथा प्रयोगस्य योग्यत्वाभ्युपगमात् अतएव विषयः ॥
 ॥ पितामाः संसर्गत्वे अस्यादृष्ट्यादिसाध्यकप्रवृत्तिमतिपुरुषे वर्षतीति प्रयोगापत्तिः अमादुष्टान ॥
 ॥ साध्यकप्रवृत्तिमतिमिगदु निश्चये तदेहेतुस्यानानुसरावपि उन्निष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि नि ॥
 ॥ स्ता साध्यतारख्यविषयता संसर्गमादाय तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् फलोपधानात्मकत्वेष्टादि ॥
 ॥ द्वारके जनकता विशेषसंसर्गविषयकत्वे च तादृशप्रयोगस्य योग्यत्वाभ्युपगमात् इति निगर्वः ॥
 ॥ केचित्तु विषयत्वस्य संसर्गत्वे सर्वमेतदभि संभ्रायजनकत्वमभिहितमित्याहुः केचित्तु साध्यत ॥
 ॥ तारख्यविषयतादि साध्यरूपयोग्यतात्मिका फलोपधानात्मिका साध्यतारख्यविषयता ॥
 ॥ पचवृत्तेः संसर्गत्वाभ्युपगमात् कालातिप्रसंगः अतएव भोजनाद्युपनिमित्तत्वे भोजनादि ॥
 ॥ साध्यकप्रवृत्तिसत्वेपि भोजनं करोति भोजनं क्रियते इत्यादयो न वा बहाराः फलोपधानाख्य ॥
 ॥ साध्यत्वविषयताया एव कृद्धानुपेक्षी कर्मप्रत्ययार्थत्वात् न च साध्यतारख्यविषयताया ॥

॥ एवतादृशद्वैविध्यमात्राभावइतिवाच्यं क्रियानुसन्निदशायां तादृशप्रतीत्यभावस्यैवमानत्वादिसाधुः तद॥
 ॥ सूत्रं केचित्स्वरूपमोपतात्मकत्वात्तावतीप्रवृत्तिः केचित्फलोपचानात्मकतद्वतीसत्रनिष्पन्नकस्य॥
 ॥ चैत्रत्वादितिदिक्। वैष्णवकरणमतमुपापयति। कर्तृकर्मणोति। तत्कार आख्यातं। सामानाधिकरण्यपुरा॥
 ॥ आदिति। चैत्रस्तुतंपवतिचैत्रेणतुल्यपच्यतइत्यत्रतुलादिपदार्थात्तदपरेकचर्मिबोधकत्वानुरोधा॥
 ॥ दिसर्पः। विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकपरेकचर्मिबोधकत्वलक्षणस्यशाब्दसामानाधिकरण्यपदार्था॥
 ॥ वात्। नचत्रचैत्रतुलादिपदार्थात्तदपरेकचर्मिबोधकत्वमेवासिद्धं तथाचलाप्यवात्तत्र॥
 ॥ त्रित्वमेवाख्यातस्यशक्यतावच्छेदकमित्यत आह। अन्यपेति। तपरेकचर्मिबोधकत्वस्यैवसर्पः। के॥
 ॥ चित्तुसामानाधिकरण्यपुराणादिति। चैत्रतुलादिपदार्थात्तदार्थयोरभेदसंसर्गचपावोचममु॥
 ॥ रोधादिसर्पः। नचिदमेवासिद्धं तथाचलाप्यवात्तत्रतत्त्वमेवाख्यातस्यशक्यतावच्छेदकमित्यस्य॥
 ॥ रसात्साध्यकांतरमाह। अन्यपेति। तपरेभेदसंसर्गचपावोचइत्यर्थइत्युः। कर्तृकर्मो॥ स्त॥
 ॥ तीपाद्वितीपापत्तेरिति। चैत्रः पचतीत्यत्रकर्तरितृतीपापत्तेः। तुल्यपच्यतइत्यत्रकर्मणिद्विती॥
 ॥ पापत्तेरित्यर्थः। तयोः तृतीयाद्वितीयायोः। अनभिहिताधिकारीयत्वात्। कर्तृकर्मणोरनभिधाना॥
 ॥ एवानुशिष्टत्वात्तदस्यर्थः। नतृतीयाद्वितीयापुनरासनस्यख्यातेनकृत्यनभिधानेकर्ते। राम॥

१३

चे१

पा५

प्रकार३

॥ रितृतीयाकृत्यनभिधानेकर्तृकर्मणिद्वितीयावार्थइत्यत आह। कृत्यनभिधानेति। अविशिष्टत्वादिति। नचनतेक॥
 ॥ कर्मख्यातसाधारणत्वादितिभावः। तथाचतुल्यपचतीत्यत्रापिद्वितीयाचैत्रेणपच्यतेतुल्यसत्रापिद्विती॥
 ॥ प्रानस्याह। एतच्चैकर्मख्यातस्यापिकृत्वोचकत्वमिति। प्राचीनमतानुसारेण। तन्मतेऽन्यपवोच्यं॥
 ॥ येद्युत्पादनीयः। वस्तुतस्तु कृत्यनभिधानानभिधानस्यतृतीयाद्वितीया निष्पन्नकत्वचैत्रोच्यतानाती॥
 ॥ सादावपिकर्तृरितृतीयापत्तेः। चैत्रेणचदोक्षापत्तेरसादौकर्मणिद्वितीयापत्तेः। चैत्रस्तुतुल्यपचतीत्यादौकर्म॥
 ॥ रितृतीयापत्तेः। नचख्यातेनशक्तभाक्साधारणकर्तृत्वमिधानानभिधानाभ्यामतृतीयाद्विती॥
 ॥ पानिप्रमदतिवाच्यं। चैत्रेणभूततदस्यदिभावाख्यातस्यलेकर्तरितृतीयानुपपत्तेरिति। चैत्रेणनिष्पन्न॥
 ॥ कांतरमात्रंन्यत्रिषेधति। कर्तृकर्मसंख्येयत्वादिनाइत्यपिनास्तीत्यनेन। केतंसंख्यायाः प्रत्ययनाभि॥
 ॥ ध्यानेकर्तृप्रपञ्चातेनतदनभिधानेतत्रतृतीया। एवंप्रत्ययेनकर्मगतसंख्यायाभिधानेकर्तृकर्मणिप्रप॥
 ॥ मातेनतदनभिधानेतत्रद्वितीयेतिनिष्पन्नस्यर्थः। अंतराशंकतेनचेति। सुपएकप्रपञ्चमाविभक्तिरएवा॥
 ॥ संख्येयस्थितिसंभवइति। चैत्रः पचतितुल्यपच्यतइत्यादौसंख्येयस्थितिसंभवइत्यर्थः। नतदनभिधाना॥
 ॥ कत्वंसंख्याभिधानपक्षेत्वं। तथाचतत्रतृतीयाद्वितीयापरापत्तिसद्वस्थितिभावः। प्रपञ्चपिपटइत्येतत्॥
 ॥ तैवसंख्यायांसुपकृत्यशक्तित्वमुपदर्शितंभवति। चैत्रेणचइत्यनेनतथापिकृतासंख्यानभिधाना॥

न२

विशेष्यतेपदस्यञा ८ साकर्मस्मरणादुक्तमेकदेति॥ चैत्रः पश्यतेतुल्यं नैत्रापश्यतेतुल्यं तत्र

॥म.भा.टी.॥

प्रकारकोरकार

च

त

॥१७॥

आत्मने

आरब्धातपदजन्यकर्तृत्वप्रकोपस्थितिः कर्मत्वोपस्थितिः विशेष्यतासंबन्धेनारब्धातपदजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तिप्रतिष्ठा
रब्धातपदजन्यकर्मत्वोपस्थितिः कारणांतुभूतगतिरिक्तविशेष्यतासंबन्धेनारब्धातपदजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तिरलीकत
पापाबोधोपकारणाभावादेवसंख्याकालादौनसंख्यान्यपरत्वात्॥ तदुपपन्नतेतिप्रयोगस्यकर्तृकर्मोभयस्याधाररातिपा
चैत्रः पश्यतेतुल्यः इत्यादौचैत्रः पाककर्तातुल्यः पाककर्तृत्वबोधोत्पत्तिमात्मनेपदस्यकर्तृकर्मोभयस्याधाररातिपा
तत्वात्॥ कर्तृकर्मोतिबोधकत्वंस्मारकत्वं॥ अकृत्यनंगकारब्धातपदविषयकज्ञानस्यासिद्धिः॥ पदज्ञानस्योद्बोधकविशेष्य
पदार्थस्मारकतया केवलवस्तुनव्यक्तिभिन्नज्ञानस्येवकर्तृकर्मोद्बोधकत्वात्॥ अन्यथाप्यापनपेपितत्रकर्तृकर्मत्व
बोधस्यदुर्वारत्वादितिभावः॥ चैत्रः पश्यतेतुल्यः सञ्ज्ञासमुदायेनारब्धातपदद्वयज्ञानस्यैकदेवकर्तृकर्मोभयस्मारकमित्या
देकेति॥ आरब्धातपदविशेष्यता॥ नैत्रा पश्यतेजोदनाः चैत्रस्तेष्वनमित्यादिष्वेत्याकर्तृकर्मबोधः पदबोधकत्वमुभाव
कत्वं॥ अकृत्यनंग॥ यकारब्धातपदविषयकैकज्ञानजन्यकर्तृकर्मोपस्थितेः शाब्दबोधोत्पत्तिमजसिद्धिः॥ पदज्ञानजन्यकर्तृ
कर्मोपस्थितेः शाब्दबुद्धिहेतुतापांतुपस्थितिव्यक्तिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्यसंसर्गात्वादिनिभावः॥ नप्रयोगादिति॥ न
विनांविनेचैत्रः पाककर्तातुल्यः पाककर्तृत्वबोधजनकारत्यर्थः॥ यत्तुपाततः सतितात्पर्यज्ञानेनोद्बुद्धिज्ञानं
विनापितत्रतादृशबोधस्येष्टत्वादितिभवेत्॥ तदपिचैत्रः पश्यतेतुल्यं चैत्रः पाककर्तृत्वबोधोत्पत्तिरुर्वारत्वात्॥ आ
त्मनेपदस्यकर्तृत्वपिदत्तत्वात्॥ इत्यतश्चाह॥ कर्तृकर्मोति॥ अस्माधुतोत्तरेभनाकांक्षत्वात्॥ पगाधसमन्विता

ननु

॥१८॥
॥१९॥

चैत्र

इतात्मनेपदस्यएवतत्रसाकांक्षत्वात्॥ अन्यथाप्यापनपेपितत्रकर्तृबोधस्यदुर्वारत्वादितिभावः नस्तर्पः इत्यादौपो
पीतिनप्रयोगादत्यनेनसंबन्ध्यते॥ नकर्तृबोधकारणितदर्थः॥ इदमुपलक्षणात्॥ कर्मविशेष्यतासाधुत्वात्तुल्यः प
तेइत्यादौपिनकर्मबोधकारणित्यपिमेतव्यं॥ आधनादारब्धातस्यचलरवशक्तिः संख्यामिधानानामिधानाभ्यामे
वप्रथमातृतीयादिनिधमस्तत्रसंख्यायाः कर्तृकर्मबोधसाधारण्येनान्वयबोधोत्पत्तिरेवमूलनायिका॥ अतस्मा
मेवोद्भवति॥ भावनेति॥ आरब्धानार्थभावनाविशेष्यइत्यर्थः तादृशभावेनाविशेष्यताभूतयोर्लक्षादेर्वासापनि
रोच्येति॥ तत्राचतादृशभावनापाविशेष्यत्वेनान्वयपेपनिधामकंतदेवसंख्यान्येनपामकं॥ विशेष्यत्वंप्रति
पोगितेतरसंबन्धेनबोध्यं॥ तेननपचतीत्यादौनअर्थेनसंख्यान्यपरतिभावः॥ भावनाचव्यापारोपिलक्षा
अपत्वादिस्रनतुपलमात्रंतेनाग्निः पचतिमेवोज्ञानातीसादौलक्ष्यार्थस्यापिसंग्रहः॥ वर्तमानत्वादिकृतिसाध्यत्वेष्ट
साधनत्वादेवसांग्रहः॥ केचित्तु कालेष्टसाधनतायतिरिक्तारब्धातार्थोभावनेत्युक्तं॥ तदसंबन्धं॥ तत्रास्तिकर्मविभ
क्त्यर्थस्यफलस्यापिभावनात्वेनपचतेतुल्यतादौअभिचारभयेनाग्नेमतांतुसंख्यात्वापुनासंगतत्वापत्तेरितिभवेत्॥
यकान्वयितव्यं॥ अकविशेष्यत्वात्पत्वात्तुमितत्वादित्यर्थः॥ अनुमानप्रकारप्रकारब्धातोपस्थापितासंख्याभावना
विशेष्यत्वात्पिनीकालाचतिरिक्तत्वेसतितदुपस्थापकपदस्मारितत्वात्॥ भावनावदितिभावः॥ नारब्धातार्थभाव
नापादवविशेष्यत्वेनकुत्रान्वयइत्यतश्चाह॥ भावनापादिति॥ प्रथमानपदानुपस्थाप्यपिधात्व्यादेर्भावनापवि
रात्वेनान्वयदुक्तविशेष्यत्वेनेति॥ कर्मत्वोति॥ अत्रप्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वमात्रोपादानेतुल्यः पचतिचैत्र

कसा

ता

॥ म. आ. टी. ॥
॥ १८ ॥

ॐ ३

इत्यादौ प्रथमायाः कर्मत्वैराक्तिभनेरात्तद्वराणां तानेन वाच्यतां तुल्यकर्मकेत्यादिबोध्यस्तदा तं तुल्येपि भावनायाः
न्यपापतिस्तत्कर्मत्वाद्यनवत्तद्वराणां कर्मत्वाद्यविशेषरातीभूतेत्यर्थः तेन पक्षमुच्यते तं तुल्यस्य पाको भविष्यतीत्यादौ
पाके कर्मत्वतुल्यकर्मत्वादि विशेष्ये तद्वचनो नानुपपन्नः ॥ कर्मत्वादिपदस्वरूपकथनं विशेषरात्वमात्रं निबद्धि
तौ ॥ अतएव पदासाक्षात्परं परासाधारणौ कवक्षारं भकावपदेसाक्षात्परं परासाधारणाय च नौ कानिद्विपि
तारं भकताश्रयप्रकारकान्वयवो धेनुराभिमप्रापस्तदास्य को वक्षः पंच नौकाभयति ३ येन प्रपेताः न तु भवंतीति
प्रयोगः ॥ तत्र नौकासु प्रथमां तार्थनिरूपितविशेषराताया भावना न्वयौ संभवेनारब्धा तार्थसंख्या न्वपासं भवा
ता पदापंच नौकासु वक्षानिरूपिता ॥ अतएव पदाश्रयप्रकारकबोधेन कुरामप्रापस्तदा तु भवेत्येव प्रयोगः ॥ अथ
मस्य साक्षात्परं परासाधारणस्योपादानात् ॥ साक्षाद्दुक्षारं भकमहावपवानां नाशेपिनक्षतिः ॥ द्वितीयस्य
तस्योपादानात् साक्षाद्दुक्षारं भकताश्रयानामेव वंशवपवानां साक्षात् नौकायं भकलोपिनक्षतिः केचिदुक्षारं
पदपरंपरये कवक्षारं भकाभ्युदयपरं ॥ अथ पदं तात्पर्यात् ॥ अतएव साक्षादादौ भकतापरमव ॥ पदानौकायं द्वासाक्षा
तदायं भकपरं धात्वर्थश्चाभेद इति ॥ नौकायाः संपुत्ता ॥ अथ विप्रचय रूपत्वे तु नौकापदं तादृशं बिलक्षरा संपोग
वत्परमित्यलमप्रकृतेन ॥ नचैवं भूतले घटो नास्तीत्यादौ घटस्याभावांशे विशेषरात्वात् ॥ अथ अथ तस्य भावयवा
न्यपावत्प्रसंख्या न्वयोनस्यात् इति वाच्यं ॥ अतएव विप्रचयेशानत्र भावना विशेषप्रतिपोगि न्ये वसंख्या न्वपावत् ॥
अतएव नानुपपत्त्या विशेषरातासंन्ये न भूतलवृत्तिवाभा वस्य प्रतिपोगितासं वधेन भूतलनिष्ठघटाभा वस्य वा

या

॥ रामा ॥
॥ १८ ॥

राजते

राय
न्यय

घटे विशेषरातयैवान्वयाभ्युपगमाच्चेति भावः ॥ धात्वर्थकृतिसाध्यत्वे साध्यनत्ववर्तमानत्वादीनां भविकर्म
त्वाद्यनवत्तद्वराणां तत्र तद्वचनारण्यप्रथमां तपदोपस्थाप्य इति ॥ तथा च तद्विशेषकभावनाप्रकारकशाब्दबोधे तद्व
पस्थापके पदे प्रथमा विभक्तिस्तन्मिवाहारो धात्वन्तरमारया तंचाकाक्षात्तस्याश्रयतन्मुख्यविशेषकभावनाप्रकारक
प्रथमार्थं शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमन्तकर्मत्वादि विशेषरातीभूते तं तुलादौ न तद्वचनः ॥ द्विविधविषयताशाली बोधश्रुतात्पर्य
सत्वे इष्टतश्चातस्य वापमेवाहं पत इत्यादौ एव कार्यविशेषरात्वेनोपस्थापितस्य भावना विशेष्यत्वेना न्वयोनानु
पपन्नः ॥ ननु तथापि नैत्रः पन्नतः चैत्रः पचंतीत्यादौ नैत्रादिषु न कथं भावना न्वयः ॥ न नारब्धा तत्र प्रथमपौर्वचनसा
म्यस्यापितत्रत्वमितिवान्यं ॥ चैत्रो मैत्रश्रवणं तद्वरादौ व्यभिचार इति चेन्नैवं ॥ नारब्धा तैव नोपस्थाप्यस्य भा
वनादेः प्रथमां तोपस्थाप्यस्य वा न्वयः ॥ तद्वचनं नां तोपस्थाप्यस्य भावनादेः कर्त्तुं द्विचनं तोपस्थाप्ये कर्त्तुं द्वे कव
चनं नां तोपस्थाप्ये पीत्यभ्युपगमात् ॥ सर्वमन्यत्रापि ॥ शब्दे क्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः ॥ केचित्तु ह्यपतेचै
त्रः पचति गच्छति चैत्रः पचतीत्यादौ कारणा तार्थमुद्देश्यतावच्छेदकी कृत्या पराख्या तार्थान्वयवो धेनारणाप
कर्मत्वाद्यनवत्तद्वराणां कर्मत्वाद्यविशेषरात्यर्थः ॥ तेन पक्षमुच्यते तं तुल्यस्य पाको भविष्यतीत्यादौ
तीत्यादौ पाके कर्मत्वतुल्यकर्मत्ववति भावना न्वयोनानुपपन्नः ॥ नचैवं ह्युद्देश्यकृत्याने दर्शनविषयत्वता
त्पर्येता प्रपुक्तेरतिस्वाहापते इत्यादौ न्वयपापतिः ॥ तत्र प्रथमा पारवचनतुर्धर्ष्ये लाक्षितिकतापातदव
त्तद्वत्त्वस्यान्यतोपस्थाप्यतदवत्तद्वत्त्वोभावादिति नाच्यं ॥ इष्टत्वात् न्वयप्रथमम तोपप्रतीकारात् ॥

प्रथमार्थं

मैकवच

क

त्र

वा

लपाप्याधेयत्वे तृतीयेयस्याप्यस्य निषाम कस्यावरयेवक्तव्यत्वादिति भावः ॥ फलकमेति ॥ संबन्धः शालिलस्य
 पसंबन्धः ॥ तथावाक्यार्थः ॥ अधिराधातक्रियायाधारयोः फलमाधारयोः समुच्चयः तत्रापि जन्मस्य वाक्या
 र्थत्वात् ॥ नवेति तदपि फलमपि ॥ संबन्धः तथा ॥ तथा च मैत्रनिष्पाकभावनावानेतदुत्तरस्य न्ययबोधः
 स्वजन्यफलवत् ॥ स्वक्रियाजन्यफलवत् संबन्धः ॥ ननु मैत्रनिष्पाकभावनाविषयपाकवानेतदुत्तरस्यादिरन्य
 यबोधः ॥ नतो धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेना न्ययबोधस्याकृत्यन्तत्वेपिनक्षतिरिति भावः ॥ न फलवर्धि
 नक्रियाया धात्वर्थत्वात् धात्वर्थस्य फलमित्यत आह ॥ फलवर्धि नवेति ॥ विकृति संयोगा धात्मकफल
 विशिष्टे स्पर्धः ॥ विशेष्यजन्यजनकभावौ ॥ क्रियाजन्येति ॥ पच्यते तदुत्तरस्यादौ पाकजन्यफलशालीतं
 तुलः रथे न गम्यते गाम इत्यत्र रथनिष्ठ गमनजन्यफलशाली गाम इति बोधस्यानुभवसिद्धस्याभावप्रसं
 गादित्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्यभावोति ॥ पच्यते विशिष्टे वृत्तिगृहस्तदुपाविशेष्येव पदेन बोधनादिति भावः
 रदमुपनक्षरात् ॥ धात्वर्थजातिपदिकार्थयोर्भेदेना न्ययबोधस्याकृत्यन्तत्वादितरत्र विशेषणत्वे बोधस्थितस्य
 अन्त्यत्र विशेषणत्वे न न्ययस्याकृत्यन्तत्वात् ॥ धात्वर्थे कदे शास्त्रकर्मणि साक्षादन्वया संभवात् ॥ फ
 लेन नैव फलभा न प्रसंगात् ॥ विकृति संयोगत्वादिरूपेणा फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वात् ॥ अपि बोध्यं ॥
 आत्मनेपदार्थ इति ॥ शतावसर्पे तं प्राचीनमतं विनोदय ॥ तदूषयति ॥ इत्येति ॥ भावनाया पलस्य ॥ रत्नप
 दि

नौ३

॥ राम ॥

॥ १२९ ॥

च्यते तदुत्तरस्यादौ ॥ तथा च तत्र पाकविषयकृतिजन्यफलशाली तदुत्तरति बोधरति भावः ॥ ननु भावनैव धात्वर्थविशे
 षणीभूत भासते ॥ तथा च भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तदुत्तरस्यैव न्ययबोधस्य तत्राह ॥ भावनति ॥
 भावनाया संख्याकालेषु साधनत्वात्तिरिक्तत्वात् ॥ अन्त्यत्रातिपद्यतीत्यादावित्यर्थः ॥ अन्त्यपः अन्त्यपवो
 धनिषमः ॥ न फलभावनयोस्तु भपत्रै नक्रियाया विशेषणत्वात् ॥ चपोक्तक्रियावत्तद्विषयभावनापि
 जन्यता संवधेन फले विशेषणमस्तफलं च तदुत्तरविशेषणमस्त्विति वा ॥ तादृशबोधस्यापि तत्रानुभवसि
 द्धत्वादिति भावः ॥ भावकमेति ॥ वै त्रेणापक्वं च त्रेणापक्वोद न इत्यादावित्यर्थः ॥ सुपः तृतीयाविभक्तिवः ॥ भा
 वनपा ॥ कृत्वा तथा च त्रेणापच्यते तदुत्तरस्यादौ चैत्रनिष्पाकृतिजन्यपाकजन्यफलशाली तदुत्तरस्य न्ययत्रैव
 जन्यत्वं संबन्धः ॥ तदुत्तरपदं च तदुत्तरावपनपर ॥ तेन विकृतिरूपस्य फलस्य तदुत्तरावपनत्वेपिनक्षतिः ॥ एवमेतदनः प
 च्यते इत्यादावोदनादिपदमपि बोध्यं ॥ न चैवं तथापि पत्रावपविनिविकृतिरूपफलं नोत्पद्यते ॥ न चैवं तदाप्य
 स्या योग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ इष्टत्वादिति भावः ॥ ननु कृते क्रियाविशेष्यत्वमेवेति कस्य तः कथमेतदिति न तत्राह ॥
 संबन्धेति कस्य तन्नत्वादिति ॥ वै त्रेणापक्वं मित्यादावित्यर्थः ॥ तथा च त्रिजः कृतेरेवात्पात्तमिति भावः
 नियमादिति ॥ शब्दादेः सहकारेणैव कृतेर्यकः सहकारेणैव फलस्य सार्वधातुकत्वाभिधानं ॥ पुण्यत्वं कृतिव्यापा
 फलप्राप्तमिधानं च नारव्यातमात्रेणोति नियमादित्यर्थः ॥ नातिप्रसंग इति ॥ चैत्रः पच्यते तदुत्तरस्यादौ कृते ॥

तंडलः पचतीत्यादौ फलस्य न प्रत्ययप्रसंग इत्यर्थः ॥ प्रयोगाः पुण्यप्रकृतिफल बोधकाः ॥ न वेवं कर्माख्यातेन भा
वनायाजनमिधाने आख्यातार्थभावनाविशेषत्वस्य तदर्थसंख्या न्ययानियामकत्वात् तत्र किं नियामकं स्या
दित्यत आह ॥ तदुपस्थापिता वा रतिः ॥ भावनायादौ ॥ कर्त्रा ख्यातार्थभावनापादव ॥ अथ मोक्षेति ॥ तथा च
पथाकर्त्रा ख्यातार्थभावना न पेकर्मसाधनवरुदुप्रयमो तपदोपस्थाप्य त्वनियामकं तथा तिष्ठत्यर्थसंख्या न्व
पेपीति भावः ॥ एतदुपस्थापनीयं यानुरोधेनोक्तं ॥ तत्राख्यातार्थभावनाविशेषतदर्थसंख्या न्वपदिति नियमित
त्वव्यापारत्वविशिष्टस्यैव भावनापदार्थतया विशिष्टत्वात् ॥ अस्तु तत्र भावनापदव्यापारत्वविशि
ष्टस्यैव वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादीतराख्यातप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वमर्थवत्त्वरूपभावनात्वविशिष्टत्वरूपे
राफलत्वविशिष्टस्याप्युपलक्षकं ॥ तथा च भावनात्वविशिष्टविशेषसंख्या न्वपदस्यैव नियमो द्वाररतिबोधः ॥ न
वेवं कर्तृकर्मणी कृतप्रत्ययवाच्येन स्यात् तत्रापि ग्राह्येन कृतिफलपदे वशात्तेरुचितत्वादित्यत आह ॥ अत्रोक्तं किं कर्तृ
व कर्मणी बोधपत्रैव शक्तिः ॥ अस्याप्यनपकृतं कर्मभेदेनोदाहराद्वयं ॥ ननु शक्यमिदं बोधकत्वरूपसामानाधिकर
ण्यमासिद्धं ॥ तज्जोदीनां प्रत्ययतया भेदेनाप्यन्योन्यपत्तेरित्यतः समानलिंगकत्वरूपसामानाधिकरण्याप्रमारापि
तु कर्तृकर्मशक्तिसाधकमुदाहराद्वयमाह ॥ मित्रेति नवसमानलिंगकत्वं कथं कृत्वा त्वयस्य शक्तिसाधकमिति वा
च्यं ॥ भेदान्वयबोधे समानलिंगकत्वस्यातंत्रत्वात् ॥ ननु भेदान्वयबोधेपि समानवचनेन त्ववत्समानलिंगकत्वं
न संप्रति तत्र ॥ भेदाः प्रमारामित्यादौ जात्या कृतिवत्त्वं पदार्थरतिव्यापस्तत्रैवोभयोरैव व्यभिचारादिति वाच्यं ॥ अत्र ह

॥राम॥

॥२३॥

लाघवेन

॥ स्पष्टेऽभेदान्वयबोधे तदुभयोरतंत्रत्वेपि तदतिरिक्तस्य ते तदुभयोरैव तंत्रत्वादिति भावः ॥ ननु कृतः कृतिफलयोः
शक्तौ व्यसक्तिवैचित्र्यादेव तत्र भेदान्वयबोधेपि समानलिंगकत्वस्योपयोगो भविष्यतीत्यत आह ॥ भोक्ते
ति ॥ कृतिफलयोः कृद्वाच्यत्वेऽन्यबोधो न स्यात् ॥ कृतो ह्यस्याश्रयत्वस्य भोजनेपाकफलविकृतिकर्मक
त्वेऽप्यबाधादिति भावः ॥ एतदपि कर्तृकर्मशक्तिसाधनायोदाहराद्वयं ॥ कृतेः कृद्वाच्यत्वे कृदर्थकर्त्रा
ख्यातार्थस्य आश्रयत्वस्यान्यपानुपपत्तिमभिधापतत्र कर्माख्यातार्थस्य फलस्यान्यपानुपपत्तिदर्शयति ॥
पक्षेति सामानाधिकरण्यादीत्यादिपदावभोक्तादृश्यतीत्यादौ प्रमात्मकान्वयबोधस्य परिग्रहः ॥ कर्तृक
र्मणी कृद्वाच्येति ॥ कर्त्ता ता नष्टत्वादी तज्जादेराश्रयप्रतियोग्यादौ निरुद्धत्वात् ॥ ननु समवायि
त्वेऽनष्टराश्रयत्वस्य कृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादिकमपेक्ष्य लघुत्वात् तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचि
तमिति वाच्यं ॥ तस्य लघुत्वेपि तज्जादिजन्यतत्प्रकारकबोधे स्वारसिकत्वाभावस्य प्रामाशिका नुभव
सिद्धतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् ॥ ननु कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वमपेक्ष्य फलकत्वरूपकर्मत्वस्याग्राह्यता
कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं ॥ पक्षेऽपि दोषकर्तृत्वप्रकारकप्रत्ययवत्प्रकृतिसादौ कर्मत्वप्रकार
कप्रत्ययस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाशिका नुभवसिद्धत्वेन गौरवस्याकिंचित्त्वरत्वादिति भावः ॥ कर्तृ
पि

व

रिशक्तिः कर्मणि अनिरुद्धलक्षणात् स्वधिकश्चित् ॥ स्तानी पंचरसी दानीयो विप्रः पतनीयो वक्षः आसितमि
दमासनमि त्यादौ कररा संप्रदानापादानाधिकरणादिकं कृतो लक्ष्यश्च ॥ न च कर्त्तृत्वमादापि निनिगमना
विरहति वाच्यं ॥ कर्त्तृत्वस्य कररात्वादिकं मपेक्ष्य कररात्वादौ कृतस्य पस्य स्वारसिकप्रयोगविरहा
च्च ॥ कररात्वादि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं प्रकृते कारणात्त्वमात्रं ॥ संप्रदानत्वं स्वत्वविशेषभागा
त्वेनोद्देश्यत्वं ॥ विशेषपदोपादानात् विक्रपादेनेत्रादेर्न संप्रदानत्वं ॥ आद्यादौ पित्रादेः स्वत्वविशेष
भागित्वा नोद्देश्यत्वमपि तु प्रीतिभागित्वात् ॥ तौ न तत्र तस्य संप्रदानत्वं ॥ अनंतरवचनम् ॥ स्वस्तीसा
दिस्तत्रांतरे हो वतत्र तु चर्था विधानं ॥ श्रीमन्महापद्मो ददातीत्यत्र इच्छाचतुर्थ्यर्थः ॥ सा च संमहालंब
नेधादि व्यादेत विषयसंबन्धेनेता धात्वर्थतावच्छेदके स्वत्वे विशेषेऽन्वेति ॥ स्वत्वविशेषानुकूलसागस्य
ददात्यर्थत्वात् ॥ सागो ज्ञानमिह वा ॥ इच्छायांच विलक्षणाविषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थोच्यते ॥ आधेयत्वं
द्वितीयार्थः ॥ तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदके स्वत्वविशेषेऽन्वयः ॥ तथा च विप्रविषयके चोपकारी भूतगो व
त्स्वत्वविशेषजनकत्वागा नुकूलकृतिमात्रस्य न्ययः ॥ विषयत्वं प्रकारी भूतत्वं जनकत्वमनुकू
लत्वं च संसर्गः ॥ वक्ष्यामि दकमाभाषे च तीत्यादौ च वक्ष्यामि संप्रदानप्रयोगो गो राश्रुतुर्थी प्राप्पर्थः ॥ तत्र
चतुर्थी द्वितीयपाराधेयत्वमर्थः ॥ तत्र चतुर्थ्यर्थो धेयत्वसंबन्धधात्वर्थतावच्छेदकपठकसंयोगेऽन्वेति ॥

ता
ती

॥२४॥

॥२४॥

संयोगावधिन्नद्वयक्रियानुकूलकर्त्तृक्रियाया एवमिच्छात्वर्थत्वात् ॥ द्वितीयार्थाधेयत्वं साक्षाद्वा
र्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति ॥ तत्र चैव द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयस्याकल्पनत्वात् ॥ अनंतरवदक्षसुदके
सिंचतीति नष्टयोगः ॥ न चैवं कर्मणापमभिप्रेतिसंप्रदानमिति पाणिनिस्तत्र विरोधे शतिवाच्यं ॥ त
स्यापि कर्त्ता कर्मजन्यत्वमिति त्वेन पमिधतितत्संप्रदानमित्यर्थकत्वात् ॥ शेषमस्मत्कृतसुपूरात्तिवादि
अनुसंधेयं ॥ अपादानत्वं च परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं ॥ वक्ष्यामि रौप्यततीत्यत्र परादि रयादा
नत्ववारणाप्यजन्माते विभागविशेषरा ॥ तत्र च वम्या विभागः परस्मैवेतत्वं चार्थः ॥ तथा च वक्ष्यति वि
भागजनकवक्ष्यमिन्नसमवेतपतनाश्रयः परस्मैवेत्यन्वयधीः ॥ लक्षणे च धात्वर्थता न च छेदकत्वेनापि वि
भागे विशेष्यः ॥ तेन वक्ष्येति श्रुतिरवगच्छादौ वक्ष्यस्य नापादानत्वं ॥ वस्तुतस्तु अत्र वधित्वमेवापादानत्वं ॥ न
वधित्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः ॥ वक्ष्यामि न तत्र ते इत्यादौ च वधितानि रूपकत्वं च न्ययः ॥ वक्ष्यति च वधि
तानि रूपकविभागाश्रयः परस्मैवेत्यन्वयधीः ॥ अन्यत्रापादानत्वं च बहारागोराः ध्रुवमपापपादानमि
ति पाणिनिस्तत्र स्यापि नष्टयोगविभागे ध्रुवमवधिभूतं पतनापादानमित्यर्थः ॥ शेषमस्मत्कृतसुपूरात्ति
वादेऽनुसंधेयं ॥ अस्मकत्वं वापेक्षया गुरुत्वाभावेनितत्प्रकारेणाकृत्यत्यपस्य स्वारसिकप्रयोगविरहादे

विभा

॥

चा

तस्य न तत्कृत्य स पशव्य तावच्छेदकत्वं ॥ अधिकरणात्वं च प्रतिपोगित्वानुपोगित्ववदाधारत्वापरनामात्वं कृत्य
पसं बंधविशेषः ॥ तस्य कर्तृत्वापेक्षयागुरुत्वाभावेपितत्प्रकारेणास्वारीसिकप्रयोगावरुहानेककृत्यस्य पशव्य
तावच्छेदकत्वमित्यलमजकृतेन ॥ ननु कर्त्रादेः कृत्यस्य पार्थत्वे तदेकदेशे कृत्यादोषात्पार्थान्वयो न स्यात् ॥ तस्य का
त र्कद्विशेष्यकशाब्दबुद्धिजातितन्निरूपितविशेषणतातिरिक्तविशेष्यतारव्यविषयत्वेन तदुपस्थितिरूपाया
भाकाक्षणापाः स्वरूपसत्याः कारणात्वात् ॥ अन्यथा नीलोत्पलमित्यादौ उत्पलत्वादिगता बाधे भेदसं
वधेनान्वयापत्तेः ॥ चित्रागुरित्यादौ न चित्रपदं तात्पर्यमाह्वयं ॥ गोपदेखचित्रगोत्वामिनिर्लक्षणा ननु गोपदे
गोत्वामिनिर्लक्षणा तदेकदेशे गवितादात्म्यसं वधेन चित्रपदार्थस्यानन्वयात् ॥ केवलचित्रगुणदातृप
दार्थेपि स्थितिमात्रं तदुशाब्दबोधः पदार्थद्वयाभावात् ॥ अतएव पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थतावच्छेदके
नेति प्रामाणिका ॥ ननु पदार्थतावच्छेदकजात्यरंभेणोपाधावेनापदार्थान्वयो नाभ्युपेयते ॥ तदतिरिक्ते च पदार्थ
तावच्छेदके ॥ भ्युपेयतएवापरपदार्थान्वयः ॥ अतएव चित्रगुरित्यादावपि चित्रपदनं तात्पर्यमाह्वयं ॥ अपितु
गोपदगोत्वामिपरं ॥ तदेकदेशे गवितादात्म्यसं वधेन चित्रपदार्थस्यानन्वयः ॥ केवलचित्रगुणदातृपिशाब्दबो
धो धर्तिवाच्यं ॥ तथापि शुक्लद्रव्यमित्येव तस्य न सुंदरत्वादानयेकदेशीभूते शुक्लरूपपुत्रादौ नित्यसुंदरा

शा १

प ५

॥ रामा ॥
॥ १५ ॥

पुत्र

देरनेन वापते ॥ दुर्वारत्वादित्यत आह ॥ नैत्रस्येति ॥ यथा जन्मशरीरजन्मशरीरनष्टपदार्थः ॥ नैपुत्रस्य पुत्रक
न्ये ॥ कन्यायाः कन्यापुत्रावपि नष्टपदार्थः ॥ तदेकदेशे प्रथमजन्मतापं ॥ षष्ठ्यर्थस्य निरूपितत्वस्यान्ययः ॥
यदाशरीरजन्मशरीरमेव नष्टपदार्थः ॥ तदेकदेशे प्रथमशरीरेषष्ठ्यर्थजन्मत्वस्यान्ययः ॥ तथेहापीति भावः ॥
ननु षष्ठ्यर्थस्य नष्टपदार्थे वा न्वय इति वाच्यं ॥ षष्ठ्यर्थो हि जन्मत्वं प्रयोज्यत्वं वा ॥ नाद्यः बाधो नोत्पत्तिः ॥ नैपुत्रेपितस्तपो
जादौ च तथा जसंगादिति भावः ॥ ननु प्रयोज्यत्वविशेषः षष्ठ्यर्थस्तथा चानतिप्रसंगात् नष्टपदार्थे वा न्वयः ॥ पदा
शरीरमात्रमेव नष्टपदार्थः ॥ षष्ठ्यर्थस्य जन्मत्वस्याश्रयशरीरजन्मत्वसं वधेनैव शरीरेऽन्ययः ॥ अथवा
षष्ठ्यर्थस्य जन्मत्वस्याश्रयतासं वधेन शरीरेऽशरीरस्य च जन्मतासं वधेनैव नः शरीरेऽन्ययः ॥ एकप
दार्थस्यापि वारद्वयमन्यथाभ्युपगमात् ॥ नष्टपदे च विशिष्टशक्तिरतो नष्टपदपुत्रपदयोर्न परोपिता ॥
तपोः पर्यायत्वस्येष्टत्वेन तदपुत्रादिपदयोः शरीरमेव शक्यं ॥ केवलनष्टपुत्रादिपदो विशिष्टे निरुद्धत्वा
रोत्पत्त्याह ॥ नैत्रादुत्पत्तिः ॥ अन्यपदस्य भेदवानर्थस्तदेकदेशे भेदपंचम्यर्थस्य प्रतिपोगित्वस्यान्ययः
पंचम्यर्थे प्रतिपोगित्वे च स्ववृत्तिमैत्रत्वाद्यवधि नत्वसं वधेनैव तदेव निमित्तमात्मातिप्रसंग इति
भावः ॥ अथादित्यादि ॥ पदार्थविशिष्टपदार्थः ॥ परत्वागुराविशिष्टपरपदार्थः ॥ अपरत्वागुरावि
शिष्टमपरपदार्थः ॥ तेषामेकदेशे पदपरत्वापरत्वादौ च दिति पंचम्यर्थस्याधेयत्वस्य पद्यान्यपरस

गुरा

रा भः ॥ उदाहरणं बाहुभ्यं भूयस्सुतया दर्शनात् कृत्यतिदाह्यर्थः ॥ तथैवेति ॥ तत्राप्याभाकांक्षा वर्तते तथैवावा
कांक्षासत्त्वादित्यर्थः ॥ अत्र तदादृशोपस्थितेराकांक्षाविरहे पितत्रैवात्रापि इतरविशेषरात्रे नोपस्थिते
रप्याकांक्षात्वमिति भावः ॥ पदा तादात्म्यसंबन्धेन तत्कारकोति द्वेषाप्यकृशाब्दबुद्धिप्रत्येवपद्योक्ततदि
षपशालिउपस्थितिरेव हेतुः भेदसंस्पर्शे रात्राप्यवोद्येत्तरविशेषरात्रे नोपस्थितिरप्याकांक्षेति
भावः ॥ अभ्युपेयारु ॥ अस्तुवेति ॥ कृत्वादित्यदि तस्येति ॥ स्वजनककृत्वा श्रयस्वजन्यफलाश्रयत्वस्य
एवेत्यर्थः ॥ कर्त्रादित्यादिपदात्तकर्मपरिग्रहः ॥ अत्राप्यः आत्वर्थस्य शाब्दबोधविषयीभूतः परंपरास
ंबन्धः ॥ तथाचनैकादेशान्वयः ॥ मैत्रादन्यदस्मादावपि विशेष्यस्वयं चम्यर्थो देः परंपरासंबन्धेनः त्वप
रति ॥ न तत्राप्येकदेशान्वयपरतिभावः ॥ अत्रानुभवविरोधः ॥ तदाक्यतन्यशाब्दबोधानंतरकृतिः प्राकव
तीनवोमैत्रजतिपोगि कोनवाप्यत्वं च दवावधिकेन वेत्यादिसंशयोपनिश्रद्धादोषः ॥ अत्राप्यः ॥ प्राचीनैरा
व्यातेन कर्मादिगतसंख्यायां कृताचकर्मादेरनभिधानैर्द्वितीयाद्युत्पत्तिनिपमायनिपामकद्वयं कल्पते
तन्निरासापकर्त्राख्यातसाधारणमेकमेव निपामकमह ॥ मुख्यभाक्साधारणस्येति ॥ एतद्वृत्तकर्म
त्वस्य कर्तृत्वस्य विशेषणं ॥ मुख्यकर्मत्वफलवत्त्वं ॥ तत्राप्यः पद्यते तंतुलः पकस्तेतुल इत्यादौ ॥
भाक्कर्मत्वविषयत्वादितत्प्राप्यश्रुतातीछटः शापतेछट इत्यादौ ॥ मुख्यकर्तृत्वकृतिनत्व ॥ तत्राप्यश्रपच

॥राम॥

॥२६॥

तिचैत्रपक्ताचैत्रइत्यादौ ॥ भाक्कर्मत्वमाश्रयत्वादितत्प्राप्यश्रुतैत्रो जानातिचैत्रो ज्ञात्रइत्यादाविति भा
वः ॥ फलादीत्यादिपदात्तविषयत्वादितत्प्राप्यश्रुताभाक्कर्मत्वपरिग्रहः ॥ कृत्वादीत्यादिपदात्तभाक्पत्वादि
भाक्कर्मत्वपरिग्रहः ॥ अत्रानभिधानेति ॥ प्रधानक्रियोत्तरकृत्वा ताभ्यामनभिधाने इत्यर्थः ॥
तेनचैत्रेरागंतागम्यतेपेक्षाचैत्रेराभ्युपेयते इत्यादौ कृताकृत्यमिधानात्तृतीयानस्यादिति द्वेषरात्रमपा
त्ति ॥ कृताकृत्यमिधानोपप्रधानक्रियोत्तरारव्यातेन कर्तृत्वानभिधानादिति भावः ॥ द्वितीयादपरस्या
दिपदात्ततृतीयायाः कृद्योगेष्टाश्रयपरिग्रहः ॥ आसोगतश्चैत्रो गतवान्मैत्रो गतेत्यादौ द्वितीयाद्यभा
वमुपयादयति ॥ कृतेति ॥ कर्मत्वादिविशेष्यस्याभिधानेकर्मत्वादेरप्यभिधानादित्यर्थः ॥ पयित
आख्यातस्य कृतौ शक्तिकल्पनदशायांतथैवलाघवेन कल्पनादिति भावः ॥ अत्रद्वितीयादिवाच्ये
पधानेतेति ॥ नवेवपाचकेत्यादौ पाककर्तृत्वोद्यः कथंस्यादित्यत आह ॥ पाचकादिति ॥ आदिपदात्त
चैत्रो गतइत्यादौ गत्रादिपरिग्रहः ॥ लक्षणापेक्षेति ॥ एवंच मुख्यप्रयोगाभावे विकृतः शक्तिकल्पनं शक्यं
संबन्धरूपाया लक्षणायाः संबन्धार्थमेवेति भावः ॥ भावकृतोपीति ॥ अत्रादेरपीत्यर्थः ॥ तथाचतस्य
निरर्थकत्वं प्रादुर्भावात् इति भावः ॥ अनुभावकृतोपप्रादः कृतिनाचकत्वेन निराकांक्षतपानततः क
स्याप्यर्थस्य प्रत्ययइति निरर्थकत्वमवधारः ॥ अन्यथा करणादिनिहितधमादेरपिकरणादिशक्ततया

भवतामपि निरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यादिति। वस्तुतस्तु॥ प्रतीयते चेन्नार्थः सप्रत्ययः इति व्युत्पत्तिः
सिद्धस्यार्थवान् कत्वस्य प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य भावविहितेन संभवेन लुप्तत्वात्॥ धात्वादीति॥ आ
दिपदात्तुत्तरप्रत्ययस्य परिग्रहः॥ आख्यातत्वस्यैव निष्ठादेरेव॥ क्वेति कृतेपीति॥ तच्च त्वेति नि
तिशेषः॥ कृताविति॥ लाघवादिनिशेषः॥ गवादिपदानां विशिष्टशक्तिं व्यवस्थापयति
पतति॥ पतो विशिष्टतरारां शक्यत्वं विलीयेत ततोऽसदित्यर्थः॥ शक्यत्वासंभवा
दिति॥ कार्यत्वादिवत् शक्यत्वस्याप्यवधिन्नत्वनिपमादित्यर्थः॥ विशिष्टतरा
रामिति॥ गुरुत्वमहत्वादिविशिष्टानां गुरुमहदादिपदशक्यत्वं विलीयेत तस्य
र्थः॥ तत्रापि गुरुत्वमहत्त्वादित्यातिपुरस्कारेण गुरुत्वमहत्त्वादावेव श
क्तिः॥ गुरुत्वादिविशिष्टे तु लक्षणे तस्यापि सुबलत्वादिति भावः॥ अथ यत्रप
त्यदस्य शक्त्या प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिरतो गुरुत्वादौ न गुर्वादिपदशक्ति

कृ३

॥राम॥
॥२७॥

रित्यत आह॥ केवलं चेति॥ विशेषणानां च नैवेत्यर्थः॥ तुल्य एवेति॥ इहापि कृतः कृतो शक्त्या प्रयो
गस्य विरहादिति भावः॥ एवं चेत्यादिके चिदित्येतमेकमतं॥ एवंच॥ कर्मत्वरूपस्य फलस्य विशेष
णविधेया कृतः विशेष्यविधेया चात्मनेपदेन तस्याशक्यत्वेच॥ कदात्मनेपदाभ्यामिति॥ कृताविशे
षणतया विशेष्यतया चात्मनेपदेन लाभ इति भावः॥ व्यापारविशेषः॥ व्यापारिक्रियाधातोः फला
वधिन्नव्यापारं चित्ततएव फललाभसंभवेन द्वितीयादेः फलमर्थो न सिध्यतीत्यतस्तद्व्यवहारे
पमात्रपदाद्वितीयादेरित्यादिपदात्तुत्तरप्रतिग्रहः॥ फलजनकत्वं॥ फलत्वविशिष्टजनकत्वं॥ अर्थ
मिति॥ अन्यथा तत्प्रतीतेरनुपपत्तिरिति भावः॥ फलेचाद्वितीयादेः कदेशे फलेच॥ प्रातिपदिकार्थः
प्रकृत्यर्थः॥ अधिकरणात्वेन आधेयता संवधेन॥ एतेनाधेयता बलफलजनकत्वमर्थस्तदेकदेशे
चाधेयत्वेनिरूपितत्वं संवधेन प्रकृत्यर्थेनैतीति कस्यचिन्मतं निराकृतं॥ एकदेशान्वयप्रसंगेन
लाघवानुरोधेनैव॥ फलमात्रमिति॥ फलत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः॥ फलत्वं च कार्यत्वं संसर्गम
र्पादयेति॥ फलत्वात्त्वर्थोऽसंसर्गमर्पादयेत्यर्थः॥ अत्र केचित्॥ फलमात्रस्य कर्मण्यर्थत्वेन

आ.म.ति॥
॥२८॥

निष्पामकसं वधस्य प्रतिपोगिता न वधे दकत्व न पेपा को न ते मनस्येति अत्र हारौ नुपपत्तिः॥ जनकता संवध
स्य रसनिष्पामकत्वात्॥ रसनिष्पामकसं वधस्याप्यभावप्रतिपोगिता वधे दकत्व न पेचतदभावस्य
केवलान्वयित्वनिष्पामात्ते मनीषया केपिन ते मनस्येति अत्र हारौ पत्तिः॥ रसफलमात्रस्य द्वितीयाप्यर्थत्वे
विषादिकर्मसंयोगानधिकरसां द्वये प्रसिद्धतदा तत्रा मुनगच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः॥ तत्कर्मकग
मनस्याप्रसिद्ध्या तदा अपत्त्वाभावस्य तत्र प्रत्येतुमशक्यत्वात्॥ जनकता संवधस्याप्यभावप्रतिपोगि
तान वधे दकत्वगमनत्वा वधे देन द्वितीयाप्यर्थतन्निष्ठसंयोगस्य तेन संवधेनाभावप्रत्ययस्यासंभवात्
तस्याभावप्रतिपोगिता वधे दकत्वमते तदभावस्य केवलान्वयित्वनिष्पामेनागमनकर्मस्यपि देशो मे
नगच्छतीति प्रयोगसंगः॥ गमनत्वा वधे देन जनकता संवधेन तन्निष्ठसंयोगाभा यस्य सत्त्वात्॥ तस्मा
त्फलजनकत्वे रवेऽशः फलजनकत्वे वा द्वितीयादेरर्थः॥ न च वंमपि रूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः तन्नि
ष्ठसंयोगस्याप्रसिद्धेरिति वाच्ये॥ फलजनकत्ववधापेक्षयापि द्वितीयाप्यर्थतया संयोगत्वा वधे देन
रूपापेक्षया भावस्यैव तत्र प्रत्ययात्॥ रूपं न गच्छति रसरसादौ चाकाशं न पश्यत्यर्थदत्तादा विवनार्थ
स्य वारदपरत्वात्॥ तदसौ द्वितीयादेः संयोगाद्यात्मकफले शक्तावुदाहृतस्य ले संयोगजनकत्वा
दौलक्ष्याभ्युपगमात्॥ रसनिष्पामकसं वधोऽपि प्रतिपोगिका भावमात्रस्य केवलान्वयित्वे

मन्त्रप

लाघवात्

विन्न

॥राम॥
॥२८॥

१ मानाभावाच्चेति चेत्॥ फलसामान्यत्वात् नैवीति॥ फलत्वरूपेण लानेपीत्यर्थः॥ नियतसे योगविभागाद्यलाभे नैवीति
संयोगत्वविभागत्वादि॥

रसस्य सा गो

स्वे

दि

द्वितीया विशेषेण विपादेः शक्तिभ्रमादिकं विनासं योगस्य विभागत्वाविशिष्टस्य लाभासंभवेनेत्यर्थः॥ फलविशेषोक्तिः॥ सं
योगत्वविभागत्वादिविशिष्टेऽर्थः॥ आत्वर्थत्वात्॥ गमित्यजादिधात्वर्थत्वात् द्वितीयाप्यर्थत्वात्॥ स वधो
त्वर्थैकदेशे संयोगादावन्वेति॥ न च विशिष्टसंयोगत्वविभागत्वादिविशिष्टलाभेपि न क्षतिरिति वाच्ये॥ तदलाभे
ननु गृह्यामंगच्छतो गमने ग्रन्थिस्थानं गच्छत्युक्तं स्यात् ननु भ्रमे रिसादि व्यवहाराः स्मरसिकानस्युः॥ एत
त्रा ह्यपि वृत्तिफलजनकत्वसामान्याभावस्य तत्सत्त्वात्॥ तैत्तिरिक्तापापगृह्यमि वृत्तिविभागोत्तरसंयोगस्य फलजन
नादिति भावः॥ ननु द्वितीयादेः संयोगत्वादि नैव फलमर्थ इति न फलविशेषालाभस्तथा च गम्यादिधातुविशेषस्य न
फलविशेषावच्छिन्नव्यापारवाचित्वमतज्ञाह॥ इत्युच्यते॥ फलविशेषावच्छिन्नक्रियापाधात्वर्थत्वानुपपत्तिर्नैव
पपार्थतया॥ एकस्या एव क्रियायाः पूर्वदेशात्तागोत्तरदेशात् त्वरूपेण राश्यावच्छेदकत्वस्यापि नैव द्वितीया
वः॥ अत्र प्रथमार्थतापानिष्ठापनः कर्मसममि व्याहृते गच्छतीत्यप्यतीत्यादौ बोधस्य वैलक्षण्यापानुभवे तु तत्र फला
वच्छिन्नक्रियापानि रलक्षणां प्रामांयत्यतीत्यादौ गच्छतीत्यादिप्रयोगान्निरिति वाच्ये॥ गमित्यमि व्याहृ
तद्वितीयादेः संयोगस्य लज्जिसममि व्याहृतद्वितीयादेः श्रवणबोधादेव तद्वारसा संभवादिति चेत्॥ अत्रिगम्याः
पक्षे पत्त्वाभावस्य सकलप्रामांयकसिद्धत्वात्॥ कर्मसममि व्याहृते गच्छतीत्यादिस्वारसिकविलक्षणा बोध
स्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति निगर्हः॥ ननु तत्राप्यगम्यतागम्यतादौ आत्वर्थैकदेशे संयोगादेः सामेऽव्या

नवैवं

विभागस्य

३
भेदा

१५५५ **क** देशे धातौ गम्यादेशे दसं वंशे नान्यः ॥ कस्य निवेदितात् नने दार्पकबुत्तपष्टी स्मरणादभेदस्य प्रकारतया बोधा
नापत्रननस्मरणातत्रगम्यादिपदे तात्पर्यमाह कं ॥ कर्मपदस्यैव गम्यापचिन्तधात्पर्यतावच्छेदके फले लक्ष्यरोति भा
वः ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वम् ॥ न तो नानामादेर्गम्यादिकर्मत्वमवहारानुपपत्तिरित्यत आह ॥
नाना ॥ कर्मत्वस्य कर्मत्वमवहारस्या ॥ पूर्वस्मिन् देशे रति ॥ प्रसंगादित्यग्रे तन सर्वत्र संवध्यते ॥ पूर्वदेशस्य
गमिपत्यर्थजन्यविभागरूपफलबलादिति भावः ॥ यत्पिपतथा तोर कर्म कतपाश्वर्तोत्तरदेशोक्तमप्येव
तत्कर्मत्वमवहारोपादानमुचितं तथापि नरकपतितो नरकपतित इत्यत्र द्वितीया तत्पुरुषानुसासनस्वभावात् ॥ ५
मि नर देशस्य तत्कर्मत्वम् ॥ नभः प्रतंत्वात्मसमं पतत्रिरादित्यत्र नभसः कर्मतया उत्तरदेशस्य
तत्कर्मत्वमस्यैव त्वमिप्राप्यति केचित् ॥ उत्तरस्मिन् रति ॥ तस्यापि त्वज्जर्ज्यसंयोगात्मकत्वादिति भावः ॥
पूर्वपर्यो रति ॥ उभयेरिवस्यते जगन्विभागसंयोगात्मकफलबलादिति भावः ॥ प्रसंगादिति ॥ अस्मन्म
ते गमिपत्योः संयोगावच्छिन्नाप्यस्य देशके केवलजिपापशक्तत्वादित्ये तदोषावकाशः ॥ यतनत्वं न ४
चगुरुत्वासमवापिकारणाकृतिपात्रात्रवन्ति जगतावच्छेदकजातिविशेषः ॥ तस्यैव कर्मपतथाप्युक्तताव
च्छेदकचटकतपानगमिपत्योः पर्यापतेति भावः ॥ ननु कर्मपदं तज्ज्ञातुस्मन्मिमाहारात्फलत्वेन तत्फलस्यैव बो
धा येसाक्षमिति नैतदोषः ॥ न न तथापि पूर्वोत्तरदेशयोः स्पंदेः कर्मत्वमवहारो दुर्वार इति वाच्यम् ॥ कर्मपदस्य धातुत्वे

॥ रामा ॥

॥३०॥ २

कर्मवाचकपदादेवलाभात् ५

नसकर्मकधातुघटितकर्मत्वस्य बोधे साकोक्षतया तस्याप्येव त्वदिस तत्त्वात् ॥ फलावच्छिन्नेति ॥ न वच्छिन्ना ता तस्य द
व्यदासः ॥ न कर्मकत्वमवहारः ॥ मुख्यसकर्मके त्वमवहारः ॥ तथा च गम्यादेः स्वारसिकसकर्मकमवहारानुपपत्त्या फला
वच्छिन्नक्रियावाचित्वमिदिरिति भावः केचित् ॥ न तत्कसामान्यधर्मो न कर्मपदशक्यतावच्छेदकः न वा सामान्यतो
धात्वर्थजन्यफलशालित्वं तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु विशिष्टगम्यर्थजन्यसंयोगशालित्वस्यार्थजन्यविभागशालित्वा
दिकमेव शक्यतावच्छेदकं नामो गमिकर्मत्पादौ गम्यादिपदे तात्पर्यमाह कं ॥ ननु कर्मपदस्य नानार्थतापत्तिरिति
वाच्यम् ॥ प्रत्येकमादापि विनिगमना विहेरातथापि नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥ तज्ज्ञातिविशेषवाचकपदस्य मनि
व्याहारस्य निपातकतया गमिकर्मत्पादौ न समजादिघटितकर्मत्वप्रतीतिः ॥ इनामः स्पंदिकर्मत्पादिमवहारोपि नाप्येव
किं त्वपार्थक्यः कर्मत्वस्य धातुविशेषव्यक्तितास्य दौधधातोस्तानि रत्नप्रवेशादित्यत आह ॥ फलावच्छिन्नेति ॥ ननु
नैवं ज्ञानातीत्यादौ सकर्मकत्वमवहारो न स्यान्नत्र फलस्य शक्यता न वच्छेदकत्वादित्यत आह ॥ भाक्त्यति ॥ जा
नात्मादेति ॥ सकर्मकत्वमवहार इति शेषः ॥ तथा च तिनदिप्रति ॥ त्वेसातिसविषयकत्वं त्वमेव तत्र सक
र्मकत्वमिति भावः ॥ ननु न तद्योगे कथं कर्मप्रत्यपरत आह ॥ तादृशेति ॥ मुख्यभाक्त्वात्परासा सकर्मकमवहारवि
षयधातुप्राप्त्यर्थः ॥ कर्मप्रत्ययाः द्वितीयादयः ॥ नानादिपदाद्गोत्रनापपतते पुत्रेभ्यः स्मृत्यति ॥ मातुः स्मरतीत्या
दौ चतुर्थी ज्ञादेः परिग्रहः ॥ केचित् ननु पादशब्दानुयोगे कर्मजलपोऽनुशिष्यते तस्यैव सकर्मकतया कथं गम्या

सूत्र

तिगदीसा

भेदे

नतत्र

दिष्ट

समवेतत्वमपि तेन संवयेन परस्परान्वयबोधनाप्यनेन वाच्यं ॥ प्रथमं पंचित्तं वधेनान्यपेकादिकादिसं वधमादापुक्तदो
 षतादवस्थितिधिया किमपेक्ष्य परत्वप्रतिपत्तिरित्याह ॥ इति सूत्रेति ॥ सुपाकर्मविहितसुपा ॥ स्वप्रकृत्येति ॥ स्वार्था
 धेयत्वादो प्रकाशप्रकारी भूतापाव्यक्तिदापेक्षिकमित्यर्थः ॥ १ ॥ दिपदादस्तु वाक्यं मोक्षवातस्येव द्वितीयादुरपि फल
 मर्षयति मते स्वार्थकनेपरिग्रहो ॥ २ ॥ वधमिप्रयातीत्यादौ भूमि रति संयोगजनकभूमि निन्नतमवेतस्य दानेपवोथः ॥ अपरताय
 भूम्यादेर्भेदवदेकदेशेऽप्य ॥ ३ ॥ द्वितीयापाव्यार्थः ॥ ४ ॥ धेयत्वादो प्रकाशप्रकारी भूतापाव्यार्थादिव्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वविक
 तप्रतिपोगितासं वधेन तथैव कल्पते ॥ ५ ॥ ननु प्रतिपोगितासामान्येन तस्य त्वार्थता वच्छेदका वच्छिन्नत्वेति चेत् प्रतिपोगितासं
 प्रतिपोगिताकलसं वधेनानावाधेन विहगस्य महीरुहदे गमनदशाया विहगो विहगंग हतिरिति प्रयोगापत्तेः ॥
 विहगस्यापि व्यासत्यवस्थितिर्मा भेदवत्वात् ॥ ६ ॥ द्वितीये प्रमेये गच्छतीत्यादि व्यावहारिकेण त्वप्रसंगात् ॥ ७ ॥ भेदकर्म तस्य योगस्य लक्षणे
 विहगोत्तरगमनदशाया मपि विहगो विहगंग गच्छतीत्यादि व्यावहारिकेण त्वप्रसंगात् ॥ ८ ॥ भेदकर्म तस्य योगस्य लक्षणे
 लो न तु गच्छति मेषो मेषगच्छति इति प्रयोगश्च स्वस्मिन् स्थानिष्ठ संयोगजनकत्वमिन्नतमवेतस्य दाप्रवत्वाभावा
 ज्ञेयं तु स्वयं गच्छतीति प्रयोगः ॥ ९ ॥ अथैवं दीर्घतत्त्वादिस्थले तंतुस्तंतुगच्छति इति व्यावहारिकेण त्वप्रसंगात् ॥ नंतोर्म नेन तु भिन्नतमवे
 तत्वस्यावाधात् ॥ न व संयोगस्य द्विष्ट तपास्त्वं संयोगाभावेन तदास्य मयोग्यमेव इति वाच्यं ॥ संयोगस्या
 तरेस्त्वं संयोगे बाधकाभावात् ॥ अथ यथा तंतुपुटं प्रति न स मवाधिकाररास्या संभवात् ॥ अत्राद्वय संयोगस्य

वधिन्नप्रतिपोगिताक ७

एकस्मिन् ३

तावधिन्न

॥३२॥ ४

तंतो

तथापि

चोक्तं विरुद्धत्वात् ॥ न हि तत्राश्रयमेव परस्परसमवायिकारसां द्रव्यवति द्रव्यांतरानुसृत्या तंतुम तं शोषयत्यनेरसं
 नवात् ॥ सूत्रेणोऽसमानदेशताविरोधात् ॥ न व द्रव्यारभकता वच्छेदक संयोगनिष्ठवैजात्यस्य फलवत्कथं तया तंतुनिष्ठा वय
 वादिसंयोगश्च तत्र परस्परसमवायिकारसां स्तादात्म्यसंवेधेन परस्परसमवायिकाररा तयापवनादो न परस्परसंवेधेन समवायिमात्रव
 तिसंयोगराशयसमवायिकाररा मिनि निपमस्मृता के जादिस्य लक्षणे वधमिन्नतमवेतस्य दाप्रवत्वाभावा
 स्तंतुरिति प्रत्यक्षस्य विना बाधकं भ्रमत्वापेगादिनिवेन ॥ स्वस्मिन् स्वसंयोगा भुपगममपि तंतुस्तंतुगच्छतीत्यात्र तंतुप
 रादुपस्य तत्त्वपवेलाक्षरा कलात् ॥ तामरावरापोर्ध्वं तामरावरापोरिवेक्षित्वा यो सादृश्यप्रचकस्य तद्विन्वत्वां रास्ये
 वकर्म प्रत्यपार्थस्य परसमवेतत्वस्यापि बाधेन तत्रानेनैपि पक्षति विरुद्धा ॥ न व परसमवेतत्वस्य योग्यतया न नैपे
 पिकेवलाधेयत्वादायापविहगस्य महीरुहगमनदशाया विहगो विहगंग गच्छतीत्यादि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं ॥ द्विती
 तीयायाः कर्मत्वेन लक्षणापे वकवलाधेयत्वां शमादायापितत्र तादृशप्रयोग स्पष्टत्वात् ॥ केचित्तु परसमवेतत्वा
 धेयत्वापुनपनिपक राश्वत्वेनैव गम्यादिधातुसमभिध्याहता द्वितीयादि ज्ञानकार्यता वच्छेदकत्वा के वलाधेयत्वां
 शमादायापविहगस्य महीरुहगमनदशाया विहगो विहगंग गच्छतीति तत्र प्रयोगः ॥ तंतुस्तंतुगच्छतीत्यादौ तंतुपदद्वयल
 क्षणापे वकवलाधेयत्वापुनपनिपक राश्वत्वेनैव गम्यादिधातुसमभिध्याहता द्वितीयादि ज्ञानकार्यता वच्छेदकत्वा के वलाधेयत्वां

गतिरित्याहुः ॥ तदसत्त्वचेः साक्षात् विकृतिजनकक्रियायां शक्तिरिति तंतुतं पचतीति ॥ १ ॥
 वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरिति ध्येयं ॥ १ ॥

४
म ॥ म. आ. टी. ॥
॥ १३४ ॥

५ निरूपकतासंबधस्यस्यनियामकतायाः भावप्रतियोगिता नवधेदकत्वात् ॥ इत्यनियामकसंबधस्यभावा
भावप्रतियोगिता नवधेदकत्वेन येन दभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदशाया मपि घटो न ज्ञायत इ
ति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
५ तथा सति घटज्ञानदशाया मपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ ५ न च संबधयक ५

स्वामिधाने
विषयित्वनिरूपकतासं
स्वर्गकतो तिया
शिको ६

ज्ञानेपि ने दो आश्रयतासंबधेन विषयत्वाभावात् तदर्थत्वे घटो यज्ञानं घटस्येति व्यवहारापत्तेः ॥ इत्यनियामकसंबधस्यभावा
गिता वच्छेदकत्वेन येन दभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटो यज्ञानेपि ने घटस्य ज्ञानं विषयवहारापत्तेः न कर्तुमिति
नाश्रयत्वोक्त्या ॥ न च येन ज्ञानस्य विषयित्वेन संबधेन घटो न ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥ तथा सति घटज्ञानदशाया घटो न
ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
तोतिपाक्षिकः ॥ किं ज्ञेयत्वात् किं नृत्तर्गः ॥ ज्ञेयत्वात् किं नृत्तर्गः ॥ ज्ञेयत्वात् किं नृत्तर्गः ॥ ज्ञेयत्वात् किं नृत्तर्गः ॥
स्यादिति वा ॥ साध्यत्वात् संबधेन विषयित्वेन संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥ तथा सति घटज्ञानदशाया घटो न
ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
यापुनरुत्तरभारो तोलनं करोतीति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
यं ॥ फलोपधानात्मकं नृत्तर्गं विषयित्वेन संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥ तथा सति घटज्ञानदशाया घटो न
ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
द्वयघटितसामानाधिकरण्यात् साध्यत्वात् संबधेन विषयित्वेन संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥ तथा सति घटज्ञानदशाया घटो न
ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
तिरिति भावः ॥ एकत्रेति घटज्ञानातिचैत्ररसादानि स्यर्थः ॥ कर्तृरिति चैत्रोत्तमं ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
यं तत्र विषयितायां ॥ अन्यत्रेति चैत्रेराज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥ तथा सति घटज्ञानदशाया घटो न
ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥

विषयतये साधनं तत्र विरोधरा मित्य
उपपत्तेः

उत्तरभारो तोलनं करोतीति व्यवहारापत्तेः ॥
न चैवं तत्र ॥ आश्रयत्वमित्यादि विरोधरा मित्य
तनेनान्वयः ३

॥ राम ॥
॥ १३४ ॥

इति सुधातोः ६

द्वितीयादेरुद्देश्यत्वत्वावच्छिन्नावधेयकत्वादेव ६

कृ
पमु

एव

निति बोधरतिभावः ॥ आत्मानं ज्ञानातीत्यस्यानुपपत्तिरनुभवाच्चेपरसमवेतत्वस्यान्योन्योक्तः ॥ एवं कर्मकर्तृस्य
लेपि परसमवेतत्वस्यान्योन्योक्तः ॥ ननु कृतप्रत्ययानां कर्तृदिकर्मशिक्षात्तस्मादापज्ञातो घट इत्यादेरन्यपरस्य
तन्नाह ज्ञात इति ॥ विषयेति पक्षांतरमन्यपः ॥ ननु मुख्यभावेन साध्यत्वात् साधनस्य कर्मकधातुयोगे सर्वद्वितीयादपत्त
दाघटपतते इत्यादि विप्रयोगः स्यादिति पक्षादिधातोरपि सविषयवाचित्वेन भाक्तसकर्मकत्वादित्यत आह पत
त इति ॥ आदिनोपस्थापिते पक्षे साध्यत्वात् साधनस्य कर्मकधातुयोगे सर्वद्वितीयादपत्त
दत उक्तं यस्यादिति ॥ आदिपदात्तं प्रत्ययत्वेन संबधेन संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥ तथा सति घटज्ञानदशाया घटो न
ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
तुपाकस्येति भावः ॥ पक्षादिना लक्षणापोपस्थापिते ज्ञानादो विषयिता सामान्येनान्वयप्राप्तौ दुर्लभं पतति ॥ विषयित्वेन
वच्छिन्नप्रकारेणा ॥ आदिना साध्यतापदिग्रहः ॥ उद्देश्यत्वेन उद्देश्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारेणा ॥ तथा च द्वितीयाप्याप्य
त्वावच्छिन्नावधेयकत्वात् दोषकचतुर्थाध्याप्यतत इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ॥ केचित्तु कृत्वादिनोपस्थापिते
प्रपत्तेरपि साध्यत्वात् साधनस्य कर्मकधातुयोगे सर्वद्वितीयादपत्त
त्यादिधातु प्रयोगे विषयित्वेन संबधेन संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥ तथा सति घटज्ञानदशाया घटो न
ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः ॥ अतएवाश्रयतासंबधे न विषयत्वाभावात् संबधेन ज्ञायत इत्यर्थस्यार्थस्य स्थिरात् ॥
मतीति शेषः ॥ भोक्तृकं न करोतीति तत्र प्रयोग इति भावः ॥ संजनमतमाह धातो रिति ॥ फलमिति संयोगत्वादिवि

नं १

नं २

अतएवेति उद्देश्यत्वत्वावच्छिन्नवोधकत्वादेव २
भोजनसाध्यकप्रवृत्तिरन्येपि २

६
॥प्र.भा.वि.॥
॥१३५॥

विशेषमिति ॥ एवं च पादराफला वाचि न व्यापारवाचकत्वं दृष्टं तर्हि पापिकै तर्हि तत्तद्वतोस्तादृशेरातफल
सर्वस्तत्रापचेर्निकृतिः ॥ अतोर्नभागः ॥ अमेः संयोगः ददाति कीरातीत्यादेर्विलक्षणास्वत्वादिप्रतिगमिप्रभृतीनां पपा
नशक्तिकल्पने पतानाररास्यता नतपि संभवेन व्यापारोतर्भा वै गौरवादिभिर्भावः ॥ अनुकूलत्वं तर्भा वै गौरवा **देकदेशा**
ह व्यापनेष्ट्रा व्यापारमात्रेति ॥ आख्यात इति ॥ अर्थ इत्यनुषजते ॥ व्यापारत्वं न धर्मत्वं ॥ न च न गौरवं धर्मत्वं
स्यात्संयोगाच्चित्तेष्विति तत्त्वस्य जाति त्वेन तदपेक्षयागुरुत्वात् ॥ न च व्यापारत्वं प्रवृत्तित्वमेवेति वाच्यं ॥ पचेते
सादौ विध्यर्थे स्पष्टकृतिसाध्यत्वस्यानन्वयप्रसंगादिति चेन्न ॥ पचतीत्यत्रापचेर्निकृतिजकनकक्रियात्वस्यानंतपदा
र्थघटितस्य शास्यता वच्छेदकत्वं कल्पनमपेक्ष्य पचेर्निकृति त्वस्यैव धर्मत्वरूप व्यापारत्वस्याख्यधर्मस्य शास्य नि
ता वच्छेदकत्वं कल्पनापाएवलजीयत्वात् ॥ न च तत्वादीनां लघुत्वं प्रवृत्तित्वमपहाय धर्मत्वरूप व्यापारत्वस्य
उपाधिरूपस्य शास्यता वच्छेदकत्वं कल्पनामपेक्ष्य किंच तां धातूनां तत्फलजनकतत्त्व व्यापारत्वस्य शास्यता वच्छेद
कत्वं कल्पनमेव साधितेति वाच्यं ॥ तपादीनां धातूनां स्वत्वत्वाभावादिभिर्भावः ॥ अन्यजनकभाव इति फल व्यापा
रयोर्जन्यजनकभावः ॥ संसर्गपरीदमात्रमप्यर्थः ॥ पचति चेत्तस्यादावारमार्थ व्यापारस्य क्रियादिस्त्वस्य
जनककृत्वाप्राप्तत्वं संवधेनैव चैत्रादावव्यपत्तिभावः ॥ वर्तमानादि सादिपदात्तत्वात् तत्त्वनिष्पन्नप्रोपरिज
भूपस्त्वेपि ३ तमपेक्ष्य ३ तं

रुत्वेन ५

॥राम्भा॥
॥१३५॥ ६

नस्यात्र काशीगोदित्यादिः ३

जानीयादि २

नवगना

भावा

ग्रहः ॥ इष्टसाधनात्वादिकमिह त्रादिपदात्तकृतिसाध्यत्ववत्तदनिष्टानुवृत्तित्वांशपरिग्रहः ॥ न च तत्त्व व्यापारार्थ
व्यापारस्यैव तर्पः ॥ जात्रा तीर्थादाविवधा त्वर्थे एव तदन्वये फलानुत्पाददशाया व्यापारस्यैव त्वेति प्रयोजनस्य तत्त्वस्या
व्यपेक्ष्यतीति प्रयोगः न स्याद्व्यापारोतीतत्वदशायां फलसत्त्वेप्यावेति प्रयोगः स्यात्प्रवृत्तीति प्रयोगः ॥ काशी संयो
गजनकक्रियाया इष्टसाधनत्वादि **विशेषा** तिभावः ॥ **गौरवा** इत्यत्रादेर्निरर्थकत्वे वक्ष्यमाण इष्टसाधनान्तरित
आह भावेति ॥ तेनेति भविष्यत्वस्य च नर्थे व्यापारस्य चान्वयात् तस्मिन् वतत्र तदानीं वाधात् तेषां प्रयोगो नावः ॥ **न रति**
प्रयोग इत्यनुषजते रतिः ॥ मिथ रतिः ॥ गमिधात्वर्थत्वस्य संयोगात् तत्फलस्य द्विष्टत्वेपिलुत्पत्तयस्तदनुकूल व्यापार
स्यस्यैव द्रूपस्यादिवि श्वोदिति भावः ॥ इत्यादिपदात्तमहिकहविहगवो मिथः त्यागरपादेः परिग्रहः ॥ ननु फ
लस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थता वच्छेदकफलशालित्वं कथं कर्मत्वमित्यत आह ॥ प्रत्ययेति ॥ तत्र धातुसमाभिमाह
तत्प्रत्ययोपनीतपरसमवेत व्यापारजन्यतत्तद्वात्वर्थफलशालित्वं तत्तद्वातुकर्मत्वमित्यर्थः ॥ अत्र तत्तद्वात्वर्थफ
लशालित्वमात्रेणैवैत्रोक्तमंगच्छतीत्यत्रात्मस्येव चैत्रस्याधिकर्मत्वापत्तिः ॥ गम्यर्थफलस्य तासंयोगस्य
चैत्रेणिसत्त्वादतो ज्ञानात्फलनिरोधरा व्यापारजन्यत्वमात्रेणैव चित्तं **विशेष** फलस्य तासंयोगस्य चैत्रा द्वात
न्यसमवेतात्तत्त्वार्थफलस्य तासंयोगस्य नि **विशेष** एव ज्ञान्यत्वान्तदोष
तादवस्थमत्त आह ॥ उपनीतांतं व्यापारनिरोधरा ॥ चैत्रोक्तमंगच्छतीत्यत्रात्मस्येव चैत्रस्याधिकर्मत्वापत्तिः ॥ गम्यर्थफलस्य तासंयोगस्य
चैत्रान्यचैत्रावपवसमवेतचैत्ररूपो १ चैत्रान्योपचैत्रा २ चैत्रसमवेतक्रियाजन्यतत्त्वान्तदोषतादवस्थमत्त ३
परसमवेतत्वं व्यापारविरोधरा चैत्रसमवेतक्रियाजन्य ३
चैत्र २

त वा
तथा स्यात्तावच्छेदेकत्वादिति भावः ॥ ननु तत्रारव्यातस्य फले लक्षणापेक्षे तेषामुभयो भविष्यतीत्यत आह ॥ फलमिति
पञ्चतीत्यादेरिति ॥ प्रयोगस्य प्रसंगादित्यत्रेतनेनान्वयः ॥ ननु तत्राधाररागानुकूलत्वस्य संसर्गत्वात्तौ पदौ
रूपतन्त्राह ॥ विभागेति ॥ ननु तत्रारव्यातस्याश्रयत्वमेवार्थ इति वाच्यं ॥ विभागस्तु फलस्यैव तन्मतेष्वर्थ
तथातदाश्रयत्वस्यापि तत्र सत्वात् ॥ फलान्वितेन व्यापारस्य फलत्वार्थत्वे तु विभागानुकूलस्यैव स्यैव स्मृतिश्चाल
र्थतथातदाश्रयत्वस्यापि तत्राभावात्तत्संगः ॥ ननु तत्रारव्यातस्य स्यैव दत्त्वादिदृष्टेरेतौ व्यापारशक्तिरि
ति वाच्यं ॥ धातोर्नानार्थत्वम् ॥ आश्रयकतया व्यापारव्यापितकल्पनापेक्षेरेवार्थ इति भावः ॥ एतदापान्तः ॥
तत्र घ क्रियायां पादौ विभागानुकूलत्वे तस्यैव तन्मतेष्वर्थस्य व्यापारसं स र्गत्वात् ॥ ननु तथापि क्षेत्र पञ्चती
त्यादौ व्यापारव्यापारार्थफलप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन सकलप्रामाणिका नुभवेन सिद्धस्यापलापप्रसंग इति वाच्यं
तन्मते विप्रवृत्तिरस्यैव व्यापारव्यापितकल्पनापेक्षेरेवार्थ इति भावः ॥ ननु तत्रारव्यातस्य स्यैव दत्त्वादिदृष्टेरेतौ व्यापारशक्तिरि
ति वाच्यं ॥ धातोर्नानार्थत्वम् ॥ आश्रयकतया व्यापारव्यापितकल्पनापेक्षेरेवार्थ इति भावः ॥ एतदापान्तः ॥
ते संप्रयोगादिरेव ॥ ननु तत्रारव्यातस्य स्यैव दत्त्वादिदृष्टेरेतौ व्यापारशक्तिरिति वाच्यं ॥ ननु तथापि क्षेत्र पञ्चती
त्यादौ व्यापारव्यापारार्थफलप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन सकलप्रामाणिका नुभवेन सिद्धस्यापलापप्रसंग इति वाच्यं
तन्मते विप्रवृत्तिरस्यैव व्यापारव्यापितकल्पनापेक्षेरेवार्थ इति भावः ॥ ननु तत्रारव्यातस्य स्यैव दत्त्वादिदृष्टेरेतौ व्यापारशक्तिरि
ति वाच्यं ॥ धातोर्नानार्थत्वम् ॥ आश्रयकतया व्यापारव्यापितकल्पनापेक्षेरेवार्थ इति भावः ॥ एतदापान्तः ॥
तो फलानुकूलस्यैव दत्त्वादिदृष्टेरेतौ व्यापारशक्तिरिति वाच्यं ॥ ननु तथापि क्षेत्र पञ्चतीत्यादौ व्यापारव्यापारार्थफलप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन सकलप्रामाणिका नुभवेन सिद्धस्यापलापप्रसंग इति वाच्यं

श्रीः ॥ लक्षितलक्षणास्फुरैवलक्षणा ॥ स्फुरैवेति परमतव्यवधेदाय ॥ द्वौरेफौ पञ्चेति व्यस्यत्या
द्विरेफपदादेरभमरपदस्योपस्थितिः ततो लक्षितता दृशपदशब्दसंबन्धित्वान्ना त भमर
स्य शाब्दधीः ॥ अथ द्विरेफपदादेरलक्षणाया उपस्थित भमरपदादेरभमरशाब्दबोधसंभ
वेकृतं तत्र लक्षितलक्षणापेक्षेति चेत् ॥ तथा सति द्विरेफस्येत्यादौ तत्र विभक्त्यर्थान्वयान् स्यात्
नहि तत्र भमरपदप्रकृतिः येन तदर्थे विभक्त्यर्थान्वयबोधः स्यादिति केचित् ॥ द्वौरेफौ पञ्चे
ति व्यस्यत्याद्विरेफपदस्य रेफद्वयविशिष्टपदशक्तिः ततो तादात्म्येन भमरपदत्वविशिष्टे तद्व्य
वसंबन्धेन स्वरूपतो भमरत्वप्रकारकोपस्थितिस्तथैव शाब्दबोधः चरमलक्षणापद
बोधकत्वपरमिसाहुः ॥ मितां सकांस्तु ॥ अत्रादिलक्षणापेक्षेव निर्वाहे कृतं लक्षितलक्ष
णाया ॥ ननु शुद्धलक्षणातो एतस्याभेदो न व्यवहियेत इति वाच्यं ॥ परंपरासंबन्धेन
तत्वेन पदद्वयितत्वेन च एतस्या ततो भेद इति साहुः ॥

11. 11. 11

नात्यादेर्दानरूपरसादिः २

126

लक्षणाया

॥ नमः ॥

118011 22